

एसी बजेट : एसी जिल्लेवारी

बजेट तर्जुमा र नागरिक अनुगमन

महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्र
राज्यबजेट आयोग
कोलकाता

हाम्रो बजेट : हाम्रो जिम्मेवारी

बजेट तर्जुमा र नागरिक अनुगमन

फ्रिडम फोरम

नेपालमा
जवाफदेहितासम्बन्धी
कार्यक्रम

सम्पादन/लेखन
तारानाथ दाहाल

लेखन/अनुवाद
सोमनाथ लामिछाने
एकराज पाठक
अनिरुद्र न्यौपाने

छपाइ व्यवस्थापन
टी एन घिमिरे

विशेष धन्यवाद
आइ.बी.पी.(इन्टरनेसनल बजेट पार्टनर्सिप) र
विवेक रामकुमार

- कृति : बजेट तर्जुमा र नागरिक अनुगमन
प्रकाशक : नेपालमा जवाफदेहितासम्बन्धी कार्यक्रम
(PRAN), विश्व बैंक काठमाडौंका लागि
फ्रिडम फोरम, थापाथली, काठमाडौं
प्रकाशन मिति : २०६८ चैत १५
संस्करण : पहिलो
प्रकाशनप्रति : १०००
चित्र : दीपक गौतम
डिजाइन : महेश्वर फुयाल

कृतज्ञता

यो पुस्तिकाले नेपालमा सामाजिक जवाफदेहीताको प्रवर्द्धनमा सक्रिय हुन खोजिरहेका नागरिक समाजका संघ-संस्थालाई वजेट अनुगमन सम्बन्धी विषयमा काम गर्न केही ज्ञान र रचनात्मक सीपबारे जानकारी दिएर थप प्रेरणा प्रदान गर्न सघाउ पुऱ्याउनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु । विश्व बैंकको नेपाल कार्यालयमा रहेको नेपालमा जवाफदेहीतासम्बन्धी कार्यक्रम (PRAN) को सहयोग तथा इन्टरनेसनल बजेट प्रोजेक्टको सहमतिमा फ्रिडम फोरमले यो लगायत चारवटा यस विषयका पुस्तिका तयार गरेको हो । चारैवटा पुस्तिकामा नेपालमा सामाजिक उत्तरदायित्व अभिवृद्धिका लागि भएका अभियानका केही सफल कथाहरू पनि समावेश गरिएका छन् । बजेट अनुगमन, पारदर्शिता र सेवाको प्रभावकारिता बढाउन एवं भ्रष्टाचारजन्य घटनाको सत्यतथ्य बाहिर ल्याउन नागरिक तहबाट प्रभावकारी अनुगमन सुरु गर्न यो प्रयास सहयोगि हुने विश्वास लिएको छु ।

विश्व बैंक नेपालका PRAN कार्यक्रम प्रमुख रिचार्ड हलवे तथा उपप्रमुख अञ्जली थकालीले यो पुस्तिकाको प्रकाशनका लागि प्रदान गर्नुभएको अवसरप्रति उहाँहरूमा हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । आफ्नो प्रकाशन Our Money, Our Responsibility को नेपालीमा अनुवाद गरी यो पुस्तिका तयार गर्ने अनुमति दिएर आईबीपीका विवेक रामकुमारले पुऱ्याउनु भएको प्रेरणादायी सहयोग नहुँदो हो त यो कार्य सम्भव थिएन, म विवेक रामकुमार र आईबीपीप्रति पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । अनुवाद, सम्पादन तथा पुनर्लेखनको गहन जिम्मेवारी पूरा गरिदिनुहुने मित्र सोमनाथ लामिछाने तथा नेपाली घटनासहित अन्य केही सफलताका कथा खोजी गरिदिनुहुने मित्र एकराज पाठकप्रति पनि मुरीमुरी धन्यवाद प्रकट गर्दछु । यसकार्यमा फ्रिडम फोरमका कार्यकारी निर्देशक कृष्ण सापकोटा तथा अर्का

मित्र अनिरुद्र न्यौपानेको प्राज्ञिक मेहेनतको पनि म हार्दिक प्रशंसा गर्दछु । यसैगरी, पुस्तिकालाई आकर्षक बनाउन चित्र बनाउने मित्र दीपक गौतम साजसज्जा तथा डिजाइन गरिदिनुहुने मित्र महेश्वर फुयाल एवं छपाई कार्य व्यवस्थापन गर्नुहुने मित्र टी एन घिमिरेलाई पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

तारानाथ दाहाल

अध्यक्ष

फ्रिडम फोरम

विषयसूची

विषय प्रवेश	७
१. बजेट	११
क. बजेट निर्माण.....	१३
ख. बजेट स्वीकृति	१७
ग. बजेट कार्यान्वयन	१८
घ. लेखापरीक्षण र बजेट मूल्याङ्कन.....	२०
२. सरकारी रकम किन अन्यत्र खर्च हुन्छ	२१
क. कमजोर वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली	२२
ख. भ्रष्टाचार	२२
ग. राज्यकोषको रकमान्तर	२३
घ. अप्रत्यासित कार्यमा कोषको प्रयोग.....	२४
ङ. रकमको अपर्याप्तता	२४
च. बजेटमा नसमेटिने दातृ सहयोग.....	२४
छ. कमजोर निगरानी	२४
३. बजेट कार्यान्वयन प्रक्रिया	२५
क. मन्त्रालय, विभाग र अन्य निकायहरूलाई बजेट निकासी	२७
ख. खर्च आरम्भ	२७
ग. भुक्तानी	२७
घ. कारोबारको खाता राख्ने	२८
ङ. लेखा तथा बजेट प्रतिवेदनको तयारी.....	२८

४. सरकारी कागजातले बजेट कार्यान्वयन अनुगमन गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ २५	
क. पारित बजेट	३०
ख. आवधिक प्रतिवेदन	३०
ग. पूरक बजेट	३२
घ. वार्षिक प्रतिवेदन	३५
५. बजेट कार्यान्वयनमा नागरिक समाज अभियानका सफल घटना अध्ययन	३७
क. एमकेएसएसद्वारा भारतमा उदाहरणीय सामाजिक लेखापरीक्षण	३८
ख. गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षाका लागि नागरिक समाज गठबन्धनद्वारा मलावीमा सार्वजनिक खर्च सर्भेक्षण	५०
६. बजेट कार्यान्वयन अनुगमनका अन्य सफल पहलहरू	५७
क. युडिएनद्वारा सामुदायिक अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीको स्थापना	५८
ख. फन्डरद्वारा मेक्सिकोमा एचआइभी/एड्स कार्यक्रमको अनुगमन	६०
ग. ब्राजिलमा सफल सहभागितामूलक बजेट निर्माण प्रक्रिया	६३
७. नागरिक अनुगमनका नेपाली सफल कथाहरू	६५
क. पीडित जनता जागे, आफ्नो पैसा मागे	७०
ख. पत्रकारले खोजे अनियमितताको रहस्य	७४
८. बजेट अनुगमनका उपाय	७७
शब्दार्थ	८३

विषय प्रवेश ...

बजेट निर्माण र कार्यान्वयन सरकारको प्रमुख काम हो । बजेट सरकारको आर्थिक नीति भल्काउने दस्तावेज हो । सरकारले मुलुकको विकास र जनताको हितका लागि के कस्तो निर्णय गर्दैछ र त्यस्ता निर्णय कार्यान्वयन गर्न के कस्ता कार्यक्रम र रणनीति तय गर्दैछ भन्ने विषय बजेटबाट प्रतिविम्बित हुन्छ । सरकारले गर्ने खर्च र त्यस्तो खर्च धान्ने स्रोतको अनुमान नै बजेट हो । नागरिकले सरकारका लागि कर, शुल्क वा दस्तुरहरूमार्फत आवश्यक स्रोत जुटाइदिन्छन् । त्यसरी जुट्ने स्रोत सरकारी बजेटको अभिन्न अङ्ग बन्दछ । त्यसैले बजेट आम सरोकारको विषय हो ।

विश्वव्यापी रूपमा हेर्ने हो भने बजेटका सम्बन्धमा नागरिक चासो आजभोलि निकै बढ्दै गएको छ । खासगरी बजेटका विषयहरूमा नागरिक सहभागिता बढाउन बजेट तयारी, तर्जुमा र कार्यान्वयन तथा खर्चको प्रक्रिया पद्धति र त्यसको परिणामको परीक्षणजस्ता विभिन्न चरणहरूमा नागरिकले आफ्नो सहभागिता खोज्न थालेका छन् । त्यस्तो सहभागिताका लागि बजेटसम्बन्धी सूचना आवश्यक हुने भएकाले यस्तो सूचनामा नागरिकको पहुँच विस्तारका लागि विश्वभर विभिन्न अभियानहरू सञ्चालन भएका छन् । साथै बजेटसम्बन्धी सूचनाको विश्लेषण र त्यसका बारेमा नागरिक तहमा वकालत गर्ने क्षमता विकास नागरिक समाजको सरोकार र प्राथमिकताको विषय बनेको छ ।

बजेटको पारदर्शिता र प्रभावकारिताका लागि नागरिक समाजका सचेत र सक्रिय संघ-संस्थाहरूले आफ्नो भूमिका बढाउँदै लगेका छन् । विश्वभरी त्यस्ता संघ-संस्थाहरू बजेटको सही उपयोगद्वारा विकासका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न र सरकारलाई उत्तरदायी बनाउनका लागि दबाब सिर्जना गर्न सफल भएका उदाहरण प्रशस्त छन् ।

तर, नेपालमा अझै पनि बजेट तर्जुमा, संसदबाट बजेट पारित गर्ने प्रक्रिया, लक्षित उपलब्धि हासिल भए नभएको तथा नियमअनुसार खर्च भए नभएको परीक्षण गर्ने प्रक्रियामा नागरिक अनुगमन

व्यवस्थित र प्रभावकारी हुन सकेको छैन । सरकारमा बस्नेहरूमा जनताको पैसा आफ्नो स्वेच्छाले खर्च गर्ने मानसिकता अभै हटेको छैन । सरकार, संसद् र लेखापरीक्षण गर्ने निकायको घेरा बाहिर बजेटको निर्माण, कार्यान्वयन र त्यसको सफलता वा असफलताबारे पर्याप्त चर्चा हुने गरेको छैन ।

तसर्थ, बजेटका सम्बन्धमा निगरानी र वकालत गर्ने नागरिक पहल अभियानकै रूपमा अगाडि बढाउनु पर्ने खाँचो छ । यसका लागि नागरिक संघ-संस्थाको क्षमता विकास तथा सक्रियता पनि उत्तिकै आवश्यक छ ।

बजेट निर्माणका सन्दर्भमा खासगरी स्थानीय तहका विकास आयोजनाहरू छनोट गर्न र तीनमा रकम विनियोजन गर्ने प्रक्रियामा राजनीतिक दल र तिनका कार्यकर्ताको सक्रियता र दबाबकारी भूमिका रहने गरेको छ । करसम्बन्धी नीति निर्धारणमा उद्योग-वाणिज्य महासंघ, चेम्बर्स अफ कमर्स लगायतका निजीक्षेत्रका संघ-संस्थाका प्रतिनिधिको सक्रियता र प्रभाव पनि रहने गरेको छ । तर, बजेटको प्राथमिकता निर्धारण तथा आमजनताको हितमा बजेट छुट्याउने गरी सामाजिक अभियानहरू सञ्चालन हुन सकेका छैनन् वा भएका अभियानहरू पनि निकै कमजोर छन् । आफूले चाहेको कार्यक्रममा बजेट छुट्याउन मात्र होइन छुट्याइएका रकमहरू लक्षित कार्यक्रम अनुरूप नै खर्च भए नभएकोमा पनि नागरिक चासो जरूरी छ ।

बजेटमा उल्लेखित रकम निर्धारित कार्यक्रममा नै खर्च भए वा वा अन्यत्र नै सारिए ? खर्च भएअनुरूप विकासको लक्ष्य प्राप्त भयो कि भएन ? खर्च गर्ने प्रक्रियामा अपारदर्शिता र स्वेच्छाचारिताको कारण हिनामिना र अनियमितता पो भयो कि ? तथा बजेटका कार्यक्रम कार्यान्वयन पछाडि तिनको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन तथा लेखापरीक्षणमा जनतालाई सहभागी गराइएको छ वा छैन ? जस्ता अनेक विषयमा सरोकार राख्ने सक्षम नागरिक संघ-संस्था आवश्यक पर्दछ ।

बजेट भनेको सार्वजनिक सम्पत्ति हो । त्यस्तो सार्वजनिक सम्पत्ति सार्वजनिक हितमा सदुपयोग गर्नका लागि अधिकारीहरूलाई उत्तरदायी बनाउन नागरिक समुदायले केही महत्वपूर्ण क्षेत्रमा

प्रभावकारी हस्तक्षेप गर्न र राज्यलाई आफ्नो लक्ष्य हासिल गर्ने प्रयासमा सार्थक सहयोग प्रदान गर्न सक्छन् । बजेट अनुगमन प्रक्रिया मार्फत बजेटका विभिन्न चरणमा सहभागिता जनाएर सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापन तथा त्यसको अनुगमनमा संलग्न सरकार, संसद्, महालेखा परीक्षक र अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगजस्ता निकायलाई उनीहरूको सफलताको लागि नागरिकले सकारात्मक योगदान पनि दिन सक्छन् ।

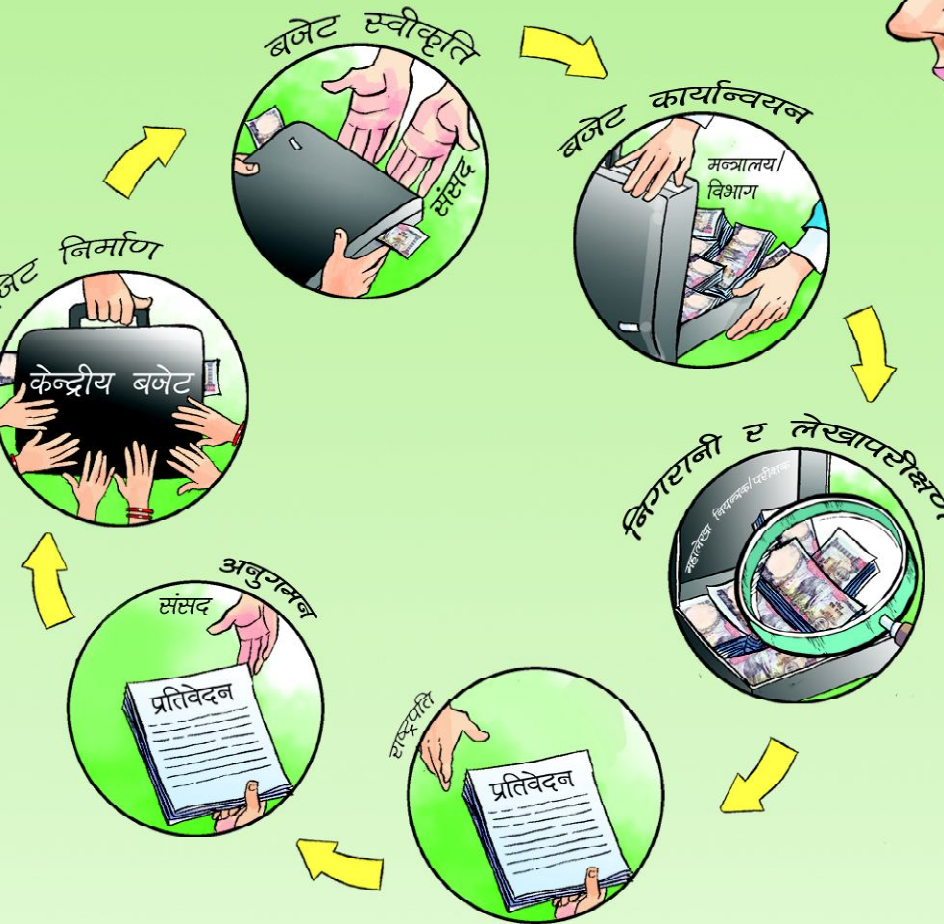
यसैगरी जनताको वास्तविक हित हुने कार्यक्रम र योजनामा राज्यको सीमित स्रोत विनियोजन गर्न पनि सक्रिय नागरिक संघ-संस्थाले सरकारलाई सहयोग गर्न सक्छन् । धेरैजसो कार्यक्रम र बजेटको निर्णय प्रक्रियामा राजनीतिक दल, पहुँचवाला समुदाय र सांसदहरू तथा विकास र अर्थ प्रशासनका कर्मचारीहरूको मात्र बोलवाला रहँदै आएको सन्दर्भमा तल्लो तहका जनताको पक्षमा निर्णय गराउन नागरिक समुदायले यी प्रक्रिया मार्फत उल्लेखनीय योगदान दिन सक्छन् । त्यसैगरी, बजेटबाट ठोस परिणाम प्राप्त गर्नका लागि सरकारलाई उत्तरदायी बनाइराख्न पनि नागरिक संस्थाहरूले निरन्तर निगरानी गर्न सक्दछन् ।

नागरिक संघ-संस्थाले बजेटसम्बन्धी जानकारी र प्रक्रियाहरू बारे सरल ढङ्गले जनतालाई सुसूचित गराउने अभियान चलाएर सर्वसाधारणलाई उनीहरूको नाममा राज्यले बनाएको विभिन्न कार्यक्रम मार्फत लाभ प्राप्त गर्न पनि सहयोग पुऱ्याउन सक्छन् । त्यस्ता नागरिक र नागरिक समुदायलाई यी विषयमा प्रश्न सोध्न र उत्तर प्राप्त गरी सरकारलाई जवाफदेही बनाउन सक्ने बनाउनका लागि केही ज्ञान र सीप प्राप्त गर्न सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले यो प्रयास गरिएको हो ।

सरकारी खर्चको नागरिक अनुगमन पढ्नलाई सुदृढ गराउने अभियानमा विश्वव्यापी रूपमा संलग्न संस्था 'द इन्टरनेसनल बजेट प्रोजेक्ट' का लागि विवेक रामकुमारले तयार गर्नु भएको "हाम्रो पैसा, हाम्रो जिम्मेवारी" (आवर मनी, आवर रेस्पन्सीबिलिटी) नामक सहयोगी पुस्तकका आधारमा यो पुस्तिका तयार गरिएको छ । यस पुस्तिकामा बजेट अनुगमन बारेमा सामान्य सैद्धान्तिक जानकारी समेटिएको छ भने सो विषयमा नेपालको सन्दर्भमा रहेको नीतिगत

र कानुनी व्यवस्था एवं व्यवहारिक प्रचलनबारे पनि सङ्क्षेपमा उल्लेख गरिएको छ । बजेटको सैद्धान्तिक पक्ष, बजेट निर्माण र कार्यान्वयनका चरण, ती चरणमा हुनसक्ने लापरवाही र अनियमितता जस्ता विषयलाई पनि यहाँ समेटिएको छ । खासगरी वजेट अनुगमन प्रक्रियामा नागरिक अनुगमनको महत्त्व र त्यसले सरकारलाई जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउन सक्ने उपायका बारेमा पनि यहाँ विश्लेषण गरिएको छ । यस पुस्तिकाको महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको बजेट अनुगमनका विषयमा नागरिक प्रयासमा विश्वका विभिन्न ठाउँमा गरिएका अनुगमनका काम, त्यस्तो अनुगमनमा प्रयोग भएको विधि तथा त्यसबाट प्राप्त उपलब्धि र प्रभाव बारेमा अध्ययन विवरणहरू उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गर्नु पनि हो । यसैगरी, नेपालका सन्दर्भमा नागरिक तहबाट बजेट अनुगमनका क्षेत्रमा सीमित पहलहरू गरिएको भए पनि सरकारी सेवाको प्रभावकारिता बढाउन र भ्रष्टाचारजन्य घटनाको सत्यतथ्य बाहिर ल्याउन सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनको प्रयोग गरिएका दुईवटा उदाहरणहरू पनि यस पुस्तिकामा समेटिएका छन् । साथै, बजेट अनुगमनमा काम गर्न चाहने संघसंस्थालाई केही व्यवहारिक सुझाव पनि दिइएको छ । अन्त्यमा, बजेटसम्बन्धी शब्दावली सरल रूपमा बुझ्न सजिलो होस् भनि केही शब्दको अर्थ र व्याख्या पनि पुस्तिकामा समेटिएका छन् ।

सरकारको वार्षिक योजनाबद्ध खर्च, अनुमानित राजस्व र आउँदो वर्षको नीति प्राथमिकतालाई बजेट मार्फत् प्रतिविम्बित गरिएको हुन्छ । तथापि, बजेट एउटा दस्तावेज मात्र नभई यो वर्षभर निरन्तर चलिरहने प्रक्रियागत चक्र हो जसका विभिन्न चरणमा नागरिक समाजले बजेटको स्रोत, विनियोजन र उपलब्धिका विषयमा छलफल र बहस चलाउन सक्छन् ।

स्केच १ : बजेट चक्र

बजेटमा सामान्यतया चारवटा चरण हुने गर्दछन्:

- *बजेट निर्माण*, सरकारले बजेट योजना तयार गर्दछ,
- *बजेट स्वीकृति*, संसद्ले आवश्यक छलफल र संशोधन गरी बजेट पारित गर्दछ,
- *कार्यान्वयन*, सरकारले बजेटका नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई कार्यान्वयन गर्दछ, र
- *लेखापरीक्षण र संसदीय मूल्याङ्कन*, राष्ट्रिय लेखापरीक्षण संस्था (जस्तै, महालेखा परीक्षक) र संसद्को लेखा समिति (जस्तै सार्वजनिक लेखा समिति)

ले बजेट खर्चलाई मूल्याङ्कन गर्दछ ।

नेपालको सन्दर्भमा महालेखा परीक्षकको विभागले बजेट खर्चको अन्तिम लेखापरीक्षण गरी तयार पारेको वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रप्रमुख (राष्ट्रपति) समक्ष बुझाउँछ र सो प्रतिवेदन सरकार मार्फत् संसद्मा बुझाइन्छ । संसद्को सार्वजनिक लेखा समितिले बजेट कार्यान्वयनका सिलसिलामा महालेखा परीक्षकको विभागबाट प्राप्त प्रतिवेदनको अध्ययन गरी आवश्यक निर्देशन जारी गर्दछ ।

क. बजेट निर्माण

सरकार नै बजेट निर्माणका लागि जिम्मेवार हुने गर्दछ । खासरूपमा, अर्थ मन्त्रालयमा रहने बजेट कार्यालय (नेपालको सन्दर्भमा बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखा) ले बजेट निर्माण प्रक्रियामा संयोजनकारी भूमिका निर्वाह गर्दछ । महाशाखाले हरेक मन्त्रालयबाट आवश्यक कार्यक्रम र योजना सहित बजेट निर्माण गरी पठाउन तथा त्यस्तो योजनाको कुल बजेट सरकारले निर्धारण गरेका महत्वपूर्ण प्राथमिकतालाई सुहाउने गरी आय/व्ययको स्थिति विश्लेषण गरी बजेट निर्माण गर्न निर्देशित गर्दछ । मन्त्रालयहरूको संलग्नता र त्यसमा हुने मध्यस्थताको आधारमा बजेट निर्माण गर्न केही हप्तादेखि धेरै महिनासम्म लाग्न सक्छ ।

सामान्यतया, बजेट निर्माण प्रक्रिया अघिल्लो वर्षको बजेटको जगमा तयार भएको हुन्छ । अघिल्लो वर्षबाट हुने परिवर्तनले नयाँ नीतिगत प्राथमिकताहरू (खासगरी नयाँ सरकार आएपछि) का साथै सरकारी क्रियाकलापमा हुने खर्चको अवस्थाको असरलाई प्रतिबिम्बित गरिरहेको हुन्छ । नेपालमा संसद्को अर्थ समितिले वार्षिक बजेट तयारीका सन्दर्भमा नियमित छलफल आयोजना गर्नुका साथै अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगलाई नियमितरूपमा ध्यानाकर्षण गराइरहेको हुन्छ ।

नेपालमा बजेट निर्माण प्रक्रिया

प्रत्येक आर्थिक वर्षमा संसद्मा बजेट पेस गर्ने जिम्मेवारी अर्थ मन्त्रालयको हुन्छ । प्रत्येक कार्यालयले तालुक कार्यालयको निर्देशन र राष्ट्रिय योजना आयोगबाट निर्धारण गरिएको परिपत्र बमोजिम आर्थिक वर्षको बजेट तर्जुमा गर्नुपर्दछ । योजना आयोगले आवधिक योजनाका आधारमा वार्षिक विकास कार्यक्रम तर्जुमा गर्दछ । योजना आयोगले योजना तथा कार्यक्रमको प्राथमिकता तथा नीतिगत लक्ष्य निर्धारण गरी अर्थ मन्त्रालय मार्फत् सरकारका सबै निकायहरूलाई मार्गदर्शन उपलब्ध गराउँछ ।

योजना आयोगले योजना
तथा कार्यक्रमको प्राथमिकता
तथा नीतिगत लक्ष्य
निर्धारण गरी अर्थ
मन्त्रालय मार्फत
सरकारका सबै
निकायहरूलाई मार्गदर्शन
उपलब्ध गराउँछ ।

आवधिक योजनाको लक्ष्य, नीति र राष्ट्रिय योजनाको मार्गदर्शन समेतलाई ध्यानमा राखी कार्यालयले गर्नुपर्ने कार्य, हासिल गर्नुपर्ने लक्ष्य, कार्यक्रम र आर्थिक स्रोत तथा देहायका कुराहरूलाई समेत दृष्टिगत गरी आयोगले सम्बन्धित मन्त्रालय र निकायहरू समेतको सल्लाहबाट आगामी आर्थिक वर्षको लागि क्षेत्रगत, मन्त्रालयगत बजेटको सीमा निर्धारण गर्दछ । सरकारका सबै निकायहरूले अर्थ मन्त्रालयको परिपत्र बमोजिम देहायका विषयहरू खुलाई बजेट निर्धारण गरी अर्थ मन्त्रालयमा पेस गर्नु पर्दछ ।

- क. सालबसाली गर्नुपर्ने कार्यहरू
- ख. आवधिक योजनाले निर्धारण गरेका कार्यहरू
- ग. चालु रहेका योजना तथा कार्यक्रमहरू
- घ. वैदेशिक सहायताअन्तर्गत गर्नुपर्ने कार्यहरू
- ङ. सरकारका नीति तथा कार्यक्रमका कार्यहरू
- च. त्रि-वर्षीय (पञ्चवर्षीय) बजेटमा तोकिएको भए सो बमोजिमका कार्यहरू
- छ. बहुवर्षीय योजनाका आधारमा तोकिएका कार्यहरू
- ज. अन्य आवश्यक कार्यहरू
- झ. कार्यालयबाट उठ्ने राजस्वहरूको विवरण
- ञ. संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार गत आर्थिक वर्षको कार्यक्रमको लक्ष्य र प्रगति विवरण

- ट. राष्ट्रिय योजना आयोगको दिग्दर्शनअनुसार बजेटको सीमा, आकार र प्राथमिकताको आधार
- ठ. बजेट प्रस्ताव गर्दा चालु र पुँजीगत खर्च बजेट शीर्षकअनुसार प्रस्ताव पेस गर्नुपर्नेछ ।
- ड. समावेशी तथा रोजगार केन्द्रित बजेट पेस गर्नुपर्नेछ ।

सरकारको नीतिगत व्यवस्थाअनुसार पहिला अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगमा बजेट तथा कार्यक्रम पेस गर्ने जिम्मेवारी कार्यालय प्रमुखको हुन्छ । पूरक बजेट आवश्यक भएमा सरकारको निर्देशन बमोजिम पेस गर्नुपर्दछ ।

१. बजेट र स्रोत समिति

बजेट निर्माणका सन्दर्भमा केन्द्रमा एउटा बजेट समिति गठन गरिएको हुन्छ । राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा गठन हुने बजेट समितिमा योजना आयोगका सबै सदस्यहरू, नेपाल राष्ट्र बैंकका गभर्नर, अर्थ मन्त्रालयका सचिव, राष्ट्रिय योजना आयोगका सचिव र महालेखा नियन्त्रक सदस्य रहेका हुन्छन् । त्यस्तै राष्ट्रिय योजना आयोगका बजेट हेर्ने सदस्यको संयोजकत्वमा स्रोतसाधन समिति समेत गठन गरिएको हुन्छ । सरकारले सम्पूर्णरूपमा बजेट तयार गरिसकेपछि संसद्मा प्रस्तुत गर्नुअघि राष्ट्रप्रमुख (राष्ट्रपति) लाई बजेटबारे ब्रिफिङ गर्ने प्रचलन छ ।

२. बजेट निर्माणको क्रम वर्षभर चलिरहन्छ

नेपालमा बजेट निर्माणको कार्य वर्षभर निरन्तर चलिरहन्छ । बजेटको निर्माणका सन्दर्भमा अर्थ मन्त्रालयले बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन जारी गरेको छ । सो दिग्दर्शनमा समेटिएको समयतालिका तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बजेट निर्माण समयतालिका

(बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०६८, अर्थ मन्त्रालय)

बजेट प्रक्षेपणको प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयारी (अवधारणा पत्र) (राष्ट्रिय योजना आयोग/अर्थ मन्त्रालय/सम्बन्धित मन्त्रालय)	कात्तिकको दोस्रो हप्ता
प्रक्षेपणलाई बजेट समितिमा पेश (राष्ट्रिय योजना आयोग/स्रोत समिति)	कात्तिकको तेस्रो हप्ता
बजेट समितिले बजेटको आकार र सीमा निर्धारण (बजेट समिति/राष्ट्रिय योजना आयोग/बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखा)	मङ्सिरको दोस्रो हप्ता
मन्त्रालयगत र कार्यगतरूपमा बजेटको सीमा र निर्देशन तयार गर्ने (राष्ट्रिय योजना आयोग/अर्थ मन्त्रालय)	मङ्सिरको तेस्रो हप्ता
मन्त्रालयगत र कार्यगतरूपमा बजेटको सीमा, मार्गदर्शन र निर्देशन पठाउने (अर्थ मन्त्रालय)	मङ्सिरको चौथो हप्ता
प्राप्त बजेटको सीमा र मार्गदर्शन विभाग, जिल्ला कार्यालय र आयोजनामा पठाउने (सम्बन्धित मन्त्रालयहरूले गर्ने)	पुसको पहिलो हप्ता
कार्यक्रम तथा बजेट तयार गरी पेश गर्ने (त्रि-वर्षीय खर्च प्रक्षेपणसहित) (सम्बन्धित जिल्लास्तरीय कार्यालयहरू/सम्बन्धित मन्त्रालयहरू)	माघको पहिलो हप्तादेखि फागुनको तेस्रो हप्ता

कार्यक्रम तथा बजेटमाथि छलफल (त्रि-वर्षीय खर्च प्रक्षेपणसहित) (राष्ट्रिय योजना आयोग/अर्थ मन्त्रालय/अर्थमन्त्री/सम्बन्धित मन्त्रालय)	फागुनको चौथो हप्तादेखि जेठको पहिलो हप्ता
बजेट प्रस्तुत र संसद्बाट पारित (अर्थमन्त्री/संसद्)	असारको अन्तिम हप्ता
बजेट खर्चको अख्तियारी (अर्थ सचिव)	साउन १ गते
अनुगमन/मूल्याङ्कन (सबै मन्त्रालय/अर्थ मन्त्रालय)	प्रत्येक महिनाको ७ गतेभित्र
बजेटको मध्यावधि मूल्याङ्कन (अर्थ मन्त्रालय)	आर्थिक वर्षको फागुन १५ गतेभित्र

ख. बजेट स्वीकृति

सरकारले तयार पारेको बजेटमाथि आवश्यक विचारविमर्श (विभिन्न संसदीय समितिमा सुनुवाइ पनि हुन सक्छ) गरी अन्ततः स्वीकृतिका लागि संसद्मा प्रस्तुत गरिन्छ । मुलुकको कानुनी संरचना मुताबिक संसद्ले के कस्तो ढङ्गबाट बजेटमा संशोधन गर्न पाउँछ भन्ने निर्धारण गरिरहेको हुन्छ । खासरूपमा, सर्वसाधारण र नागरिक समाज दुवैले यही चरणमा बजेटका सम्बन्धमा निकै बढी ध्यान दिइरहेका हुन्छन् किनभने यही चरणमा नागरिकका सुझावलाई सबैभन्दा बढी आत्मसात गरिने सम्भावना हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा सरकारले संसद्को अधिवेशन (जसलाई बजेट अधिवेशन वा वर्षे अधिवेशन पनि भनिन्छ) मा आगामी आर्थिक वर्षको वार्षिक बजेट प्रस्तुत गर्दछ । यो बजेट सरकारले संसद्मा प्रस्तुत गर्ने वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमको जगमा तयार भएको हुन्छ । संसद्को बहुमतले त्यस्तो बजेट स्वीकृत गर्दछ । बजेट पारित हुनुअघि बजेटमा आवश्यक छलफल गरिन्छ । विशेष परिस्थिति नहुँदासम्म सरकारले आफूले प्रस्तुत गरेको बजेटमा संशोधन गर्दैन ।

ग. बजेट कार्यान्वयन

बजेटको कार्यान्वयन कानूनद्वारा बजेट खर्च गर्नेगरी सरकारले आफू मातहतका निकायलाई अख्तियारी दिएपछि आरम्भ हुन्छ । नेपालमा संसद्बाट बजेट स्वीकृत हुनासाथ अर्थ मन्त्रालयले महालेखा नियन्त्रक कार्यालय मार्फत् सरकारका सम्बन्धित कार्यालयहरूका लागि खर्चको अख्तियारी दिने गर्दछ । तथापि, व्यवहारमा बजेट स्वीकृत भएबमोजिम सही तरिकाबाट सदैव कार्यान्वयन भइरहेको हुँदैन । जस्तै, खर्चका सीमा र व्यवस्थालाई आत्मसात नगरिएको हुन सक्छ, र अख्तियारी दिइएको रकम तोकिएको उद्देश्यका लागि खर्च भइरहेको हुँदैन । तल बढी विस्तृतरूपमा चर्चा गरिएभैं एक शीर्षकको बजेट अर्को शीर्षकमा खर्च (रकमान्तर) गरिएमा त्यसले शङ्का उत्पन्न गराउँछ । यस्तो अवस्थामा निर्धारित कार्यक्रम असफल हुने तथा भ्रष्टाचार हुने सम्भावना बढाउँछ । अख्तियारी दिइएको र वास्तविक खर्चबीचको अन्तर निकै बढी देखियो भने नागरिक समाजले यसको कारण मान्नु पर्दछ ।

नेपालमा संसद्बाट बजेट स्वीकृत हुनासाथ अर्थ मन्त्रालयले महालेखा नियन्त्रक कार्यालय मार्फत् सरकारका सम्बन्धित कार्यालयहरूका लागि खर्चको अख्तियारी दिने गर्दछ ।

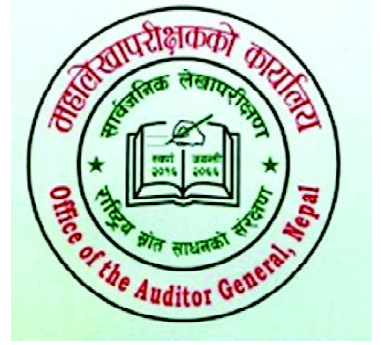
आर्थिक वर्ष २०६५/०६६ को बजेट कार्यान्वयनबाट सिकिएका पाठ

१. नेपालमा विकासको लागि स्रोत र साधनको कमी रहेनेछ । बरू कमी रहेछ काम गर्ने इच्छाशक्ति र प्रतिबद्धताको,
२. राजनीतिक स्थिरता बिना विकासले वाञ्छित गति लिन सक्दो रहेनछ,
३. सङ्क्रमणकालमा आर्थिक स्थायित्व र स्थिरता कायम गर्न सकिँदो रहेनेछ । साथै, यस्तो अवस्थामा आर्थिक अनुशासन पनि कमजोर बन्दो रहेछ,
४. विषयगत मन्त्रालयहरूले स्वामित्व ग्रहण नगरेका नीति तथा कार्यक्रमको तर्जुमाको चरणदेखि नै सरोकारवालाको सहभागिता नभएमा त्यस्ता नीति र कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्न कठिन पर्दो रहेछ,
५. विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन, सर्भे डिजाइन, कार्यान्वयन योजना नबनाइकन नयाँ कार्यक्रम घोषणा गर्दा तिनीहरूको कार्यान्वयन अलपत्र पर्दो रहेछ,
६. पर्याप्त छलफल र सहमति बिना नयाँ नीति घोषणा गर्न नहुने रहेछ,
७. सीमित साधनलाई धेरै आयोजनाहरूमा छर्नु नहुने रहेछ,
८. लगानी र सुधार प्रक्रियालाई सँगसँगै लैजानु पर्ने रहेछ, सुधार बिनाको लगानीले मात्र प्रतिफल दिँदो रहेनछ,
९. नीतिमा निरन्तरता र निश्चितता चाहिँदो रहेछ,
१०. संस्थागत समन्वयको अभावमा नीति र कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन सम्भव नहुने रहेछ,
११. कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणाली सुधारको लागि राम्रो परिपाटी रहेछ ।

(स्रोत: अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक वर्ष २०६५/०६६ को बजेटको मध्यावधि मूल्याङ्कन प्रतिवेदन, फागुन, २०६६)

घ. लेखापरीक्षण र बजेट मूल्याङ्कन

बजेट चक्रको अन्तिम चरणमा सार्वजनिक स्रोतसाधनको प्रभावकारी र सही ढङ्गबाट प्रयोग भए-नभएको जाँच गर्ने लक्ष्यका साथ विभिन्न क्रियाकलाप भइरहेका हुन्छन् । सामान्यतया सरकारले संसद् र जनसमक्ष आर्थिक परिचालनसँग जोडिएका क्रियाकलापहरू प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । सरकारी खर्चलाई कुनै स्वतन्त्र र व्यावसायिक निकाय, जस्तै

महालेखा परीक्षकबाट नियमित पुनरावलोकन गर्ने जिम्मेवारी दिइनुपर्दछ । महालेखा परीक्षकले औल्याएका निष्कर्षलाई संसद्मा प्रस्तुत गरिनुपर्दछ जसबाट बजेट कार्यान्वयनको अभ्यासमा सरकारलाई अभि बढी जिम्मेवार बनाउँछ । मूल्याङ्कन र लेखापरीक्षणले सरकारले बजेट कानुनलाई अनुसरण गरेको छ छैन वा सार्वजनिक स्रोतसाधनलाई राम्रोसँग प्रयोग गरिरहेको छ छैन भनी ठम्याउन संसद्लाई सक्षम तुल्याउँछ । यही कारण आधुनिक बजेट निर्माण सुधार कार्यक्रमले सार्वजनिक संस्थाहरूमाथि आफ्ना कार्यसञ्चालनमा सुधार ल्याउन बजेट कार्यसम्पादनसम्बन्धी जानकारी उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा असाध्यै जोड दिएको छ ।

२

सरकारी रकम किन अन्यत्र खर्च हुन्छ ?

संसद्द्वारा पारित बजेट पनि एक शीर्षकबाट अर्कोमा पुऱ्याएर खर्च गरिने धेरै कारण हुन सक्छन् । केहीको कानुनी आधार हुन्छ भने केही हचुवाका भरमा मनोमानी ढङ्गबाट गरिएको हुन्छ । बजेट रकम तोकिएको कार्यक्रमभन्दा अन्यत्र खर्च हुनुमा प्रायः निम्न कारण हुन्छन्:

क. कमजोर वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली

विकासशील मुलुकहरूले कमजोर वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीका कारण बारम्बार समस्या भोगिरहेका हुन्छन् । बजेट खर्चमा गुणस्तरीयता र रकमको प्रवाहलाई व्यवस्थापन गर्ने सरकारको क्षमतालाई वित्तीय व्यवस्थापनको कमजोरीले सङ्कटमा पारिरहेको हुन्छ । धेरै देशमा अर्थ मन्त्रालयले आर्थिक वर्षको नगद प्रवाहलाई प्रभावकारीरूपमा योजनाबद्ध ढङ्गबाट परिचालन गरिरहेका हुँदैनन् जसको परिणामस्वरूप खर्च गर्नुपर्ने निकायहरू आर्थिक वर्षको पहिलो तीन त्रैमासिक अवधिसम्म आवश्यक रकम खर्च गर्नबाट बञ्चित भइरहेका हुन्छन् र अन्तिम त्रैमासिकमा बजेट खर्च गर्न नसकी बजेटको ठूलो हिस्सा त्यत्तिकै थन्किएको हुन्छ । सरकारी निकायहरूमाथि आर्थिक वर्षको अन्त्य हुनु केहीअघि रकम खर्च गर्नुपर्ने चर्को दबाव हुन्छ । आर्थिक वर्षको अन्त्यमा बढी रकम खर्च गर्नुपर्दा फजूल र भडकिलो हुने सम्भावना बढी हुन्छ । आर्थिक वर्षभर बजेटको नियमित अनुगमन गरेर नागरिक समाज संस्थाहरूले नगद प्रवाहको योजनामा देखिएका त्रुटी र कमजोरी औँल्याएर सरकारमाथि दबाव दिन सक्छन् । खर्चको नियमित अनुगमनले घोषणा गरिएका सार्वजनिक नीति र बजेटका लक्ष्यलाई पूरा गर्नेतर्फ सरकारलाई नै मद्दत गर्न सकिन्छ ।

ख. भ्रष्टाचार

भ्रष्टाचारले धेरै देशको वित्त व्यवस्थापनमा सङ्कट निम्त्याइरहेको हुन्छ । खासगरी यो अवस्था कमजोर वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली अनुसरण गर्ने विकासशील

मुलुकहरूमा विद्यमान छ । सरकारी अधिकारीहरूले जनताबाट उठाइएको रकमलाई “रचनात्मक लेखा” (creative accounting) र खरिद अनियमितताजस्ता तरिका अपनाएर राज्यकोषलाई अन्यत्र खर्च गर्न अनेकन जालभेल गर्न सक्छन् । बजेट कार्यान्वयनका क्रममा भ्रष्टाचार भएको छ छैन भन्ने कुरा बजेट कार्यान्वयन र परियोजना अनुगमनबाट मात्र पत्ता लगाउन सकिन्छ ।

ग. राज्यकोषको रकमान्तर

सरकारले कहिलेकाहिँ अनुपयुक्त ढङ्गबाट अन्य कार्यक्रमका निम्ति राज्यकोषको रकमान्तर गरिरहेको हुन्छ । उदाहरणका लागि, एचआइभी/एड्सको उपचारका निम्ति छुट्याइएको बजेट “अस्पताल प्रशासन” अथवा अन्य स्वास्थ्य सेवाका क्षेत्रमा खर्च भइरहेको हुन सक्छ । रकमान्तर गर्नुलाई भ्रष्ट व्यवहार मान्न नसकिएला, र सरकारले कहिलेकाहिँ कानुनी प्रक्रिया अपनाएर यो कार्य गरेको पनि देखिन्छ । एक शीर्षकमा छुट्याइएको रकम अन्य शीर्षकमा खर्च गर्नु पनि बजेट कार्यान्वयनकै एक अंश हो । उदाहरणका लागि, “रकमान्तर नियम” र पूरक बजेट मार्फत् बजेट रकमलाई एक शीर्षकबाट अर्कोमा लगिएको हुन्छ अथवा एउटा कार्यक्रम वा निकायभित्रै पनि थप रकम खर्च गरिएको हुन्छ । तर, नागरिक समाजले खर्चको लक्षित उद्देश्य बमोजिम कार्यान्वयन भए-नभएको सुनिश्चित गर्नका लागि निरन्तर अनुगमन गर्नुपर्दछ ।

भ्रष्टाचारले धेरै देशको वित्त
व्यवस्थापनमा सडकट
निम्त्याइरहेको हुन्छ । खासगरी यो
अवस्था कमजोर वित्तीय
व्यवस्थापन प्रणाली अनुशरण गर्ने
विकासशील मुलुकहरूमा विद्यमान
छ ।

घ. अप्रत्यासित कार्यमा कोषको प्रयोग

कुनै अप्रत्यासित घटना, जस्तै प्राकृतिक विपत्तिमा खर्च गर्नेगरी प्रायः सरकारसँग आपतकालीन कोष रहेको हुन्छ । त्यसर्थ, विशेष किसिमका आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सरकारले बजेटमा संशोधन गरिरहेको हुन्छ । यस्तो आपतकालीन कोषको परिचालन सहीरूपमा भए-नभएको सम्बन्धमा नागरिक समाज संस्थाहरूले मात्र विश्लेषण र पहरेदारी गर्न सक्छन् ।

ङ. रकमको अपर्याप्तता

कहिलेकाहिँ कुनै कार्यक्रममा यथेष्ट रकम खर्च गर्न बजेट अक्षम भइरहेको हुन्छ । यदि त्यस्तो कार्यक्रम कानुनी अधिकार जोडिएको कार्यक्रम (उदाहरणका लागि, लाभकर्ताहरू, जस्तै अपाङ्ग, ले कानुनीरूपमै सेवा प्राप्त गर्ने प्रावधान समेटिएका कार्यक्रम) हो भने सरकारले आर्थिक वर्षभर कुनै पनि चरणमा रकम थप्नु कानुनी दायित्व हुन सक्छ । यी कार्यक्रममा बजेट अभाव हुने खतरा देखिए नागरिक समाज समूहहरूले त्यस्तो दायित्व पूरा गराउन सरकारमाथि दबाव पनि दिन सक्छन् ।

च. बजेटमा नसमेटिने दातृ सहयोग

गरिबीमा पिल्सिएका मुलुकहरूले प्रायः विकास परियोजनाका निम्ति द्विपक्षीय र बहुपक्षीय दाताहरूबाट महत्वपूर्ण सहयोग प्राप्त गरिरहेका हुन्छन् । यस्तो रकम सरकारले तयार गर्ने आर्थिक वर्षको बजेटमा उल्लेख नभएको र बजेटले सार्वजनिक खर्चको समग्र वस्तुस्थितिको चित्रण पनि नगरेको हुन सक्छ । कुनै पनि कार्यक्रमको विस्तृतरूपमा विश्लेषण गर्नका लागि कार्यक्रममा भएको लगानीको स्रोत र खर्चको उद्देश्यका बारेमा पूर्णरूपमा बुझ्न अनुगमन गरिनु आवश्यक हुन्छ ।

छ. कमजोर निगरानी

क्षमता सीमितताले कहिलेकाहिँ सार्वजनिक लेखापरीक्षण संस्थाहरू र संसद्दे बजेटको समग्र कार्यान्वयनका बारेमा प्रभावकारीरूपमा निगरानी गर्न सकिरहेका हुँदैनन् । नागरिक समाजले निगरानी क्षमता बढाउन सरकारकै विभिन्न स्वतन्त्र निकायलाई मद्दत गर्न सक्छन् ।

बजेट कार्यान्वयन प्रक्रिया

बजेट निकासा

खर्च आरम्भ

भुक्तानी

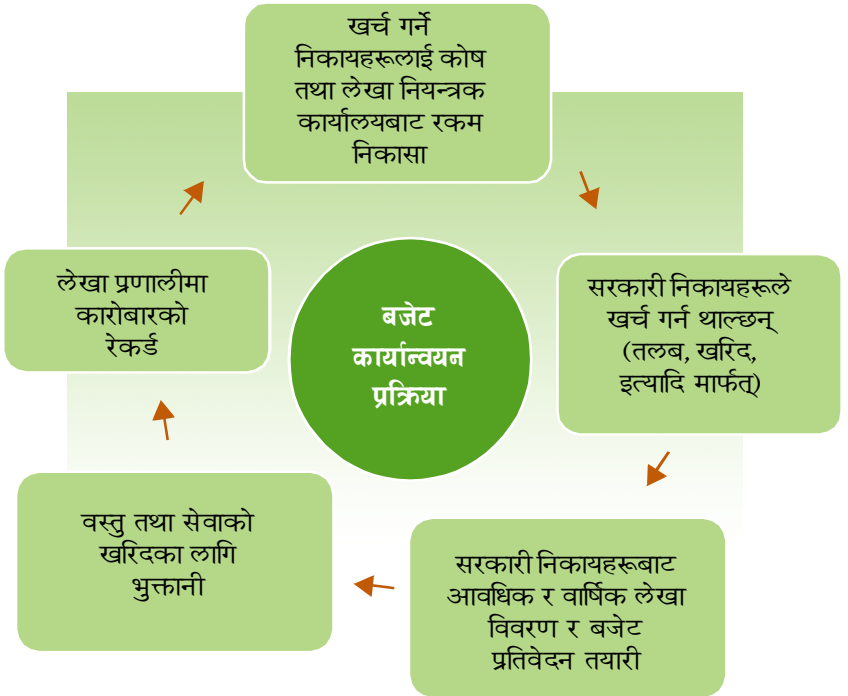
कारोबार खाता

बजेट कार्यान्वयन प्रक्रियामा सामान्यतया पाँचवटा चरण हुन्छन्:

- स्वीकृत बजेटका आधारमा विभिन्न मन्त्रालय (अथवा विभाग/निकायहरू) लाई रकम निकासा दिइन्छ ।
- सरकारी निकायहरूले सोभै वा वस्तु तथा सेवा खरिद गरी खर्च गर्न थाल्छन् ।
- खर्च भएको रकमको भुक्तानी गरिन्छ ।
- खर्चको विवरणलाई लेखा खातामा चढाइन्छ ।
- आवधिक प्रतिवेदन निरन्तर तयार गरिन्छ, आर्थिक वर्षको अन्त्यमा खाता बन्द गरिन्छ र वर्षको अन्त्यमा वार्षिक प्रतिवेदन तयार पारिन्छ ।

बजेट कार्यान्वयन प्रक्रिया

क. मन्त्रालय, विभाग र अन्य निकायहरूलाई बजेट निकासी

बजेट कार्यान्वयन प्रक्रियाको कार्यान्वयन चरण सम्बद्ध मन्त्रालय, विभाग, वा निकायहरूलाई राष्ट्रिय कोष कार्यालय (महालेखा नियन्त्रण कार्यालय) बाट रकम निकासी दिन आरम्भ गरेपछि सुरु हुन्छ । यस्तो निकासी सामान्यतया संसद्ले बजेट पारित गरी कानुनी हैसियत प्रदान गर्नासाथ आरम्भ हुन्छ । त्रैमासिक वा मासिक भुक्तानी गर्नेगरी केन्द्रीय राजस्व कोषबाट औपचारिक अख्तियारी (सरकारी अख्तियारी फाराम) दिइएको हुन्छ । यस्तो अख्तियारी दिँदा बजेट निकासी फुकुवा गर्नुका साथै कार्यालयहरूले गर्ने खर्चको विवरणसम्बन्धी बजेट शीर्षक खुलाइएको हुन्छ ।

केही मुलुकहरू - जस्तै, पोर्चुगल, इटाली र तिनीहरूका पूर्व उपनिवेशहरू- मा सर्वोच्च लेखा संस्था (एसएआई) लाई सार्वजनिक खर्चका केही निश्चित शीर्षकलाई सोभै स्वीकृत गर्ने जिम्मेदारी दिइएको पाइन्छ । यस प्रणालीअन्तर्गत एसएआईले रकम ट्रान्सफर गर्नुअघि विस्तृत जाँच गर्दछ । यस विपरीत पश्चिमा संसदीय (Westminster) प्रणालीमा महालेखा (लेखापरीक्षण र कोष व्यवस्थापन दुवैको जिम्मेवारी भएको कार्यालय) नियन्त्रक कार्यालयले सम्बन्धित विभागहरूमा रकम निकासी स्वीकृत गर्दछ ।

ख. खर्च आरम्भ

मन्त्रालय र विभागहरूलाई रकम निकासी दिइसकेपछि जिम्मेवारी तोकिएका अधिकृतहरूले खर्चको उद्देश्यबारे प्रस्ताव गर्दछन् । मन्त्रालय वा विभागका प्रमुख लेखा अधिकृत (अथवा उनले प्रत्यायोजन गरेका अधिकारी, प्रायः प्रमुख लेखा अधिकृत) ले यी प्रस्तावहरू बजेट अन्तर्गत छ छैन र उपयुक्त विधि प्रक्रिया पुऱ्याइएको छ छैन भनी सुनिश्चित गर्न अध्ययन गर्दछन् । प्रस्ताव स्वीकृत हुनासाथ मन्त्रालय वा विभागले करारमा हस्ताक्षर गर्दछ वा जरूरत परेका वस्तु तथा सेवाका लागि खर्च कार्यान्वयन गर्न आदेश दिन्छ । यसैगरी, सरकारले तलब भुक्तानीका लागि तलब व्यवस्थापन प्रणाली (Payroll Management System) र ऋण दायित्वका निम्ति ऋण व्यवस्थापन प्रणाली (Debt Management System) को प्रयोग गर्दछ ।

ग. भुक्तानी

खर्चको वास्तविक भुक्तानी सामान्यतया मन्त्रालय, विभाग वा कार्यालयका लेखा विभागबाट चेक वा बैंक ट्रान्सफरद्वारा गरिन्छ । (केही देशमा केन्द्रीय कोषबाटै सम्पूर्ण भुक्तानीको व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।) धेरैवटा फ्रान्कोफोन मुलुकहरूमा

भुक्तानी लिने व्यक्तिले खर्चको निर्णय (आइओडॉनाटर) गर्ने व्यक्तिबाट हुन सक्ने अनावश्यक प्रभावमाथि कानुनीरूपमा सुरक्षित गरिन्छ ।

साना धेरै विकासशील मुलुकहरूमा सरकारले कहिलेकाहिँ नगद भुक्तानी गरिरहेको हुन्छ । यस्ता कारोबारले भ्रष्टाचारलाई प्रोत्साहित गर्दछ र यसलाई औपचारिक बैकिङ प्रणालीले प्रतिस्थापन गरिनुपर्दछ ।

घ. कारोबारको खाता राख्ने

सबैजसो विकासशील मुलुकहरूले नगद लेखा प्रणालीको प्रयोग गर्दछन् जसअन्तर्गत भुक्तानी गर्नासाथ खातामा खर्च देखाइन्छ अर्थात् भुक्तानी आदेश जारी हुनासाथ तत्कालै खर्च देखाइन्छ । यस्तो प्रणालीले सरकारको वित्तीय अवस्थाका बारेमा चाहेको बखत समग्र दृश्य निर्माण गर्न कठिन हुन्छ । उदाहरणका लागि, सरकारले कुनै महँगा वस्तु वा सेवा खरिदको करार सम्झौता गरेको भए पनि यसको वित्तीय विवरणमा नगद लेखा प्रणाली अनुरूप कुनै पनि किसिमको भुक्तानी नभएको जनाइएको हुन्छ, र यो कार्य केही महिना पछि हुन सक्छ ।

वित्तीय कारोबारका क्रियाकलाप हुनासाथ त्यसलाई एकरूअल दर्ता गर्नुपर्दछ । यसो गर्दा वस्तु तथा सेवा उपलब्ध गराउनासाथ खर्च देखाइन्छ (भुक्तानी नगरिसकेको भए पनि) र कर दाखिला बाँकी रहेको वा वस्तु र सेवाको बिक्री भएको (राजस्व प्राप्त भैनसकेको अवस्था भए पनि) अवस्थामा राजस्व दाखिला भइसक्छ । यो एकरूअल प्रणालीले मुलुकको वित्तीय अवस्थाका सम्बन्धमा निकै सही तस्वीर तत्क्षण प्रस्तुत गर्दछ । दुर्भाग्यवस, प्रयोगमा यो विधि निकै जटिल छ, र केही थोरै विकासशील मुलुकहरूमा मात्र यो विधि कार्यान्वयन गर्ने स्रोतसाधन छन् ।

ङ. लेखा तथा बजेट प्रतिवेदनको तयारी

सामान्यतया बजेटको अवधि १२ महिना अर्थात् एक वर्षको हुन्छ जसलाई आर्थिक वर्ष भनिन्छ । आर्थिक वर्षको अवधिमा लेखा अधिकृतहरू वा उनीहरूले प्रत्यायोजन गरेका कर्मचारीले वर्षभरीको सम्पूर्ण बाँकी बक्यौता राजस्व र खर्चको विवरणलाई रेकर्ड गर्दछन् । यी रेकर्ड गरिएका कारोबारले आगामी वर्षको बजेट तयार गर्न र लेखा प्रतिवेदन तयारी गर्न मद्दत पुऱ्याउँछन् । वर्षको अन्त्यमा सम्पूर्ण कारोबारलाई रेकर्ड गरिसकेपछि लेखा अधिकृतहरूले वर्षभरको संस्थाको वित्त परिचालनको अन्तिम प्रतिवेदन तयार पार्दछन् । यी अन्तिम लेखालाई वार्षिक प्रतिवेदनमा समाविष्ट गरिन्छ जसलाई लेखा परीक्षणका लागि एसएआई (महालेखा परीक्षकको विभाग) समक्ष पठाइन्छ ।

8

सरकारी कागजातले बजेट कार्यान्वयन अनुगमन गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ

चार किसिमका सरकारी प्रतिवेदनले बजेट कार्यान्वयन अनुगमन गर्न सहयोग गर्दछन्: पारित बजेट, आवधिक प्रतिवेदन, पूरक बजेट र वार्षिक प्रतिवेदन ।

क. पारित बजेट

सरकारले प्रस्तुत गरेको बजेटमाथि छलफल र बहस गरिसकेपछि संसदले यसलाई कानूनको रूप प्रदान गर्न मतदान गर्दछ । (त्यसपछि यसलाई पारित बजेट भनिन्छ ।) केही मुलुकमा पारित बजेटले हरेक खर्च गर्ने निकायलाई छुट्याइएको रकम र कार्यक्रम बजेटमा देखाउनुपर्दछ । अन्य कतिपय मुलुकमा बजेटले समग्र खर्चको स्थितिलाई मात्र देखाएको हुन्छ । पारित बजेटमा मात्र कानुनी हैसियत रहेको हुन्छ । यसमा राखिएको विस्तृत विवरणको स्तरले खर्च योजनामा परिवर्तनका लागि संसदको अख्तियारी नलिई वर्षभरीमा बजेटमा सरकारले गर्न सक्ने परिवर्तनलाई चित्रित गरेको हुन्छ । यही कारण पारित बजेट अनुगमन उद्देश्यका निम्ति निकै महत्वपूर्ण छ । यसभित्र आगामी आर्थिक वर्षमा सरकारले गर्ने खर्चका विषयमा सुस्पष्ट ढङ्गबाट तोकिएको हुन्छ ।

ख. आवधिक प्रतिवेदन

बजेट कार्यान्वयनका चरणमा सरकारले परम्परागत शैलीमै खर्च, राजस्व र ऋणको अवस्थालाई अनुगमन गरिरहेको हुन्छ ।^१ धेरै सरकारले मासिक, त्रैमासिक, मध्यकालीन प्रतिवेदन तयार पार्दछन् जसले स्वीकृत बजेटसँग वास्तविक बजेटको तुलना गरिरहेको हुन्छ । बजेट कार्यान्वयनको सिलसिलामा बजेट खर्च, राजस्व र ऋणका प्रावधानहरू समेटिएका छन् छैनन् हेर्न यस्तो तुलनाले मद्दत गर्दछ ।

वर्षभित्र प्रकाशन हुने यस्ता प्रतिवेदनले सामान्यतया सरकारले प्रवाह गरिरहेको सेवा बजेटमा उल्लेख भएअनुरूप सञ्चालन भइरहेको छ छैन भनेर समेटेको हुन्छ । धेरै कम राष्ट्रले मात्र सेवा प्रवाह र कार्यसम्पादनको अनुगमन गर्दछन् । बजेटको उदाहरणमा दिइएभन्ना नागरिक समाजले अपनाउने सर्वोत्कृष्ट तरिका भनेकै परियोजना र सेवा प्रवाहको सोभो अवलोकन हो । उनीहरूले सरकारी बजेटका कागजातमा मात्र निर्भर रहेर चित्त बुझाउनु जायज हुँदैन ।

आवधिक प्रतिवेदनहरू समग्र सरकार वा कुनै एउटा निकायलाई लिएर तयार पार्न सकिन्छ । केही मुलुकमा राजस्व संकलन निकायहरूले आफ्नो अलग्गै प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्दछन् । अन्य कतिपय मुलुकमा सरकारको बदलामा केन्द्रीय बैंकले सरकारको बैंक खाताको अवस्थाका सम्बन्धमा प्रतिवेदन जारी गर्दछ । यी

^१ फ्राइडम्यान र गोमेज, २००५ ।

प्रतिवेदनले प्रशासकीय इकाईहरूलाई मासिकरूपमा रकम दिएको कुराभन्दा समग्र खर्च भएको रकमलाई प्रस्तुत गरेको अवस्था रहेसम्म त्यसलाई आवधिक प्रतिवेदनकै रूपमा ग्रहण गर्न सकिन्छ । नेपालमा बजेट खर्च, राजस्व र ऋणका विवरणहरू अर्थ मन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैंक र सम्बद्ध निकायहरूले सार्वजनिक गरिरहेको पाइन्छ । राष्ट्र बैंकले प्रकाशन गर्ने त्रैमासिक आर्थिक समीक्षा निकै लोकप्रिय मानिन्छ ।

आर्थिक सहयोग तथा विकास संगठन (ओइसिडी) को बजेट पारदर्शिताका उत्कृष्ट अभ्यास (Best Practices for Budget Transparency) ले रिपोर्टिङ अवधि समाप्त भएको चार महिनाभित्र मासिक प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्न सुझाव दिएको छ (ओइसिडी, २००१) । प्रतिवेदनले प्रत्येक महिना र आर्थिक वर्षको सोही महिनाको अन्त्यसम्म प्राप्त भएको राजस्व र खर्चको विवरण समेट्नु पर्दछ । साथै, प्रतिवेदनले रिपोर्टिङ अवधिको मासिक राजस्व र खर्चको प्रक्षेपित रकमलाई तुलना पनि गर्नु पर्दछ । प्रतिवेदनले वास्तविक र प्रक्षेपित राजस्व तथा खर्चबीच हुन सक्ने कुनै महत्वपूर्ण विचलनको सङ्क्षिप्त विश्लेषण र व्याख्या पनि गरेको हुनुपर्दछ ।

केही मुलुकले कार्यक्रमको सम्पूर्ण खर्च र कर राजस्वसम्बन्धी विस्तृत विवरण सार्वजनिक गर्दछन् भने अन्यले सरकारको कुल राजस्व र खर्च मात्र देखाउँछन् । केही मुलुकमा यी प्रतिवेदनहरू प्रत्येक प्रशासकीय निकायले आ-आफै जारी गर्दछन् भने अन्य कतिपय देशमा सबै सूचनालाई एकत्रित गरिन्छ र खासरूपमा अर्थ मन्त्रालयले जारी गर्दछ ।

पारित बजेटमा मात्र कानुनी हैसियत रहेको हुन्छ । यसमा राखिएको विस्तृत विवरणको स्तरले खर्च योजनामा परिवर्तनका लागि संसद्को अख्तियारी नलिई वर्षभरीमा बजेटमा सरकारले गर्न सक्ने परिवर्तनलाई चित्रित गरेको हुन्छ ।

ग. पूरक बजेट

कुनै आर्थिक वर्षभित्र प्राकृतिक विपत्ति आइपरेमा वा बजेट योजनामा कमजोरी भएका कारण कुनै कार्यक्रमका लागि रकम अभाव भएको जस्ता आकस्मिक आवश्यकतालाई पूरा गर्न प्रारम्भमा जारी बजेटमाथि संशोधन गर्नुपर्ने अवस्था आउँछ र त्यसलाई सम्बोधन गर्न सरकारले पूरक बजेट ल्याउँछ । पूरक बजेट ल्याउने कार्य सबैजसो देशमा नौलो कुरा नभए पनि ठूलो पूरक बजेट ल्याउने बानी बसेमा त्यसले कमजोर बजेट अभ्यासलाई इङ्गित गर्दछ । नियमितरूपमा पूरक बजेटको अनुरोध हुन थाले मन्त्रालय र सरकारी निकायहरूभित्रै योजनाका कार्यहरूलाई अवमूल्यन गरेको ठहरिन्छ । स्रोतसाधनको बाँडफाँडमाथि हुनुपर्ने खुला बहसलाई पनि यस्तो कार्यले अवरोध पुऱ्याउँछ । वास्तवमा सरकारबाट प्रस्तुत हुने आगामी आर्थिक वर्षको बजेट प्रस्तावमाथि संसद्मा छलफल भएको हुनुपर्दछ ।

पूरक बजेट ल्याउने कार्य सबैजसो देशमा नौलो नभए पनि ठूलो पूरक बजेट ल्याउने बानीले कमजोर बजेट अभ्यासलाई इङ्गित गर्दछ ।

बजेट निर्माणको राम्रो अभ्यासका निम्ति पूरक बजेटलाई पनि संसद्बाटै पारित गरिनु आवश्यक हुन्छ । यसले पूरक बजेटको बाह्य निगरानीलाई सहजीकरण गर्दछ । सरकारबाट गरिने सरकारी कोषको प्रयोगका सन्दर्भमा आवश्यक जाँच सुनिश्चित गर्नु पनि जरूरी छ ।

आइबिपीले गरेको ५९ मुलुकको सर्भेक्षणले (तालिका १) ३५ मुलुकका सरकारले पूरक बजेट प्रस्ताव नगरेको अथवा बजेटमा छुट्याइएको रकमको प्रयोग गर्नुअघि संसदीय स्वीकृति लिएको देखाएको छ ।^२ तर, २२ वटा देशमा रकम खर्च भइसकेपछि संसद्को परामर्श लिएको वा विल्कुलै नलिएको पाइएको छ ।

^२ विश्वका निम्न ५९ देश समेटिएका छन्: अल्बानीया, अल्जेरिया, अंगोला, अर्जेन्टिना, अजरबैजान, बंगलादेश, बोलिभिया, बोत्सवाना, ब्राजिल, बुल्गेरिया फास्को, क्यामरून, चाड, कोलम्बिया, कोस्टारिका, क्रोएसिया, चेक रिपब्लिक, इक्वेडर, इजिप्ट, एल सालभाडो, फ्रान्स, जर्जिया, घाना, ग्वाटेमाला, होन्डुरस, भारत, इन्डोनेसिया, जोर्डन, कजाखस्तान, केन्या, मलावी, मेक्सिको, मन्गोलिया, मोरक्को, नामिबिया, नेपाल, न्यूजिल्याण्ड, निकार गुवा, नाइजेरिया, नर्वे, पाकिस्तान, पपुआ न्यूगिनी, पेरू, फिलिपिन्स, पोल्यान्ड, रोमानीया, रूस, स्लोभेनिया, दक्षिण अफ्रिका, दक्षिण कोरिया, श्रीलंका, स्वीडेन, तान्जानीया, टर्की, युगान्डा, अमेरिका, संयुक्त अधिराज्य, भियतनाम र जाम्बिया ।

बजेट अनुगमनमा मुख्य सामग्री र नेपालको अवस्था

बजेट विश्लेषण र वकालतको क्षेत्रमा काम गरिरहेको अन्तर्राष्ट्रिय बजेट सहकार्य (आइबिपी) ले आठवटा बजेटसम्बन्धी दस्तावेजको उपलब्धता र त्यसमा नागरिकको पहुँचलाई आधार बनाएर विश्वभर खुला बजेट सर्भेक्षण गर्दछ । आइबिपीको साभेदारीमा फ्रिडम फोरमले गरेको खुला बजेट सर्भेक्षण-२०१० मा ती कागजातको अवस्था निम्नबमोजिम रहेको देखिएको छ ।

(१) पूर्व बजेट वक्तव्य (Pre-Budget Statement)

बजेट प्रस्तुत गर्नु एक महिना पहिले सार्वजनिक गर्नुपर्ने यो दस्तावेज आब २०६७/६८ मा निर्माण गरेको पाइएन ।

(२) बजेट (Executive Budget Proposal)

सरकारले बजेट वक्तव्य प्रकाशन गरी वितरण गरेको पाइयो । सरकारको बजेट प्रस्तावअन्तर्गत हरेक आर्थिक वर्षको अन्त्य अर्थात् असार मसान्तमा संसद्मा प्रस्तुत गरिने बजेट भाषणसहित व्यय अनुमानको विवरण प्रस्तुत गरेको देखियो । बजेटमा व्यय अनुमानको खर्च (खर्च शीर्षकगत र स्रोतगत समेत), मन्त्रालयगत प्रगति विवरण, विनियोजन विधेयक, आर्थिक विधेयक, राष्ट्र ऋण उठाउने विधेयक, ऋण तथा जमानत विधेयक र पेशकी विधेयक समावेश छन् ।

बजेटका अन्य सहयोगी सामग्रीहरूमा प्राविधिक सहयोग (द्विपक्षीय/बहुपक्षीय) तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूबाट प्राप्त सहयोगको विवरण, त्रि-वर्षीय खर्च प्रक्षेपणको विवरण र आर्थिक सर्भेक्षण रहेका हुन्छन् ।

(३) नागरिक बजेट (Citizen Budget)

नेपालमा नागरिक बजेट निर्माणको अभ्यास अहिलेसम्म प्रारम्भ भएको छैन । नागरिक बजेटले सरकारी बजेटका प्राविधिक विषयलाई सर्वसाधारण जनताले सजिलै बुझ्न, विश्लेषण गर्न सक्ने गरी प्रस्तुत गरेका हुन्छन् । सार्वजनिक विषयका बारेमा जानकारी नभएका वर्गलाई लक्षित गरी विभिन्न भाषामा सरल रूपले नागरिक बजेट निर्माण गर्न सकिन्छ ।

(४) पारित बजेट (Enacted Budget)

हरेक आर्थिक वर्षको असार मसान्तमा सरकारको तर्फबाट अर्थमन्त्रीले सदनमा प्रस्तुत गर्ने बजेटलाई संसदले अनुमोदन गरेपछि मात्र कार्यान्वयनमा जान्छ । नेपाल सरकारले यो बजेट सार्वजनिकरूपमा जारी गर्दछ ।

(५) आवधिक प्रतिवेदन (In-Year Report)

नेपाल राष्ट्र बैंकले सार्वजनिक गर्ने त्रैमासिक आर्थिक बुलेटिनले वार्षिक बजेट प्रभावको स्थिति दर्शाउँछ । यो बुलेटिन पनि बजेटको प्रभाव विश्लेषण गर्न यथेष्ट छैन किनकी यसमा वार्षिक खर्च/ अनुमानित रकम सहितको वास्तविक खर्च र आम्दानीको तुलनात्मक स्थिति समावेस गरिएको हुन्न ।

(६) मध्यावधि समीक्षा (Medium Term Evaluation)

अर्थ मन्त्रालयले बजेटको मध्यावधि मूल्याङ्कन प्रतिवेदन हरेक वर्ष तयार गर्दछ । यसले आर्थिक वर्षको अर्धवार्षिक आयव्ययको स्थिति र बाँकी समयमा बजेटका नीति तथा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि गर्नुपर्ने सुधारका विषयमा पूर्वानुमानहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

(७) वार्षिक प्रतिवेदन (Yearly Report)

अर्थ मन्त्रालयले वर्षको अन्त्यमा निर्माण गर्ने बजेट कार्यान्वयन प्रगति दस्तावेज नै वार्षिक प्रतिवेदन हो । यसले पारित बजेट र वास्तविक बजेटको कार्यान्वयनको तुलनात्मक स्थिति देखाउँछ । अर्थ मन्त्रालयले तयार पार्ने आर्थिक सर्भेक्षणले मुख्यरूपमा देशको समग्र आर्थिक स्थिति भल्काएको हुन्छ ।

(८) लेखापरीक्षण प्रतिवेदन (Audit Report)

महालेखा परीक्षकको कार्यालयले सम्पूर्ण सरकारी खर्चको आयव्ययको परीक्षण गरी वार्षिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन तयार गर्दछ । तर यस संवैधानिक निकायले गैर बजेटरी खर्च (Extra Budgetary Expenditures) को परीक्षण भने गरेको छैन । उदाहरण, आर्थिक वर्ष २०६८/०६९ को मध्यावधि समीक्षाको अवधिमा संस्थागत र व्यक्तिगत गरी रू. २८ अर्ब १५ करोड १० लाख गैर बजेटरी रकम माग भएको तर कुनै रकम निकासो नभएको अर्थ मन्त्रालयले जनाएको छ ।

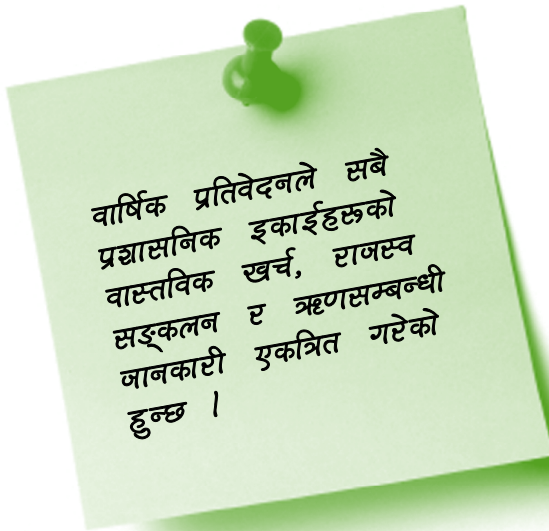
तालिका १: विश्वका ५५ देशमा पूरक बजेटको संसदीय स्वीकृतिको समय तालिका^३

सरकारी कोषको रकम खर्च हुनुअघि वा सरकारले बिरलै पूरक बजेट प्रस्ताव गरेको	सरकारी कोषको रकम खर्च भइसकेपछि वा सरकारबाट संसदीय स्वीकृति नै नलिई पूरक बजेटको कार्यान्वयन	अन्य
३५ देश	२२ देश	२ देश

स्रोत: आइबिपीको ओपन बजेट इन्डेक्स २००६

घ. वार्षिक प्रतिवेदन

वार्षिक प्रतिवेदनले सबै प्रशासनिक इकाईहरूको वास्तविक खर्च, राजस्व सङ्कलन र ऋणसम्बन्धी जानकारी एकत्रित गरेको हुन्छ । केही मुलुकमा यो प्रतिवेदन सरकारको सिङ्गो दस्तावेजको रूपमा आएको हुन्छ भने केही अन्य मुलुकमा हरेक प्रशासकीय इकाईले आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन अलगगै जारी गर्दछन् । यसैगरी, वार्षिक प्रतिवेदनहरू एक्लाएकलै वा ठूलो प्रतिवेदनका साथ आएका हुन्छन्, जस्तै आगामी वर्षको बजेट प्रस्ताव ।

^३ तीनवटा मुलुकमा आवधिक प्रतिवेदन तयार गरिंदैन । अन्य पाँचवटा मुलुकमा वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरिन्छ ।

ओइसिडीले वार्षिक प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष समाप्त भएको छ महिनाभित्र सार्वजनिक गर्न सुझाव दिएको छ । यस्तो प्रतिवेदनमा बजेटका मुख्यमुख्य सबै पक्षहरू, प्रारम्भिक अनुमान (संसदले अनुमोदन गरे बमोजिम) र वास्तविक खर्चबीचको भिन्नता, राजस्व, ऋण र सूक्ष्म-आर्थिक अनुमानलाई समेटिनुपर्दछ । प्रतिवेदनमा गैर वित्तीय कार्यसम्पादन जानकारीलाई पनि समाविष्ट गर्नु पर्दछ जसलाई बजेटको नीतिगत लक्ष्यलाई हासिल गर्नेतर्फका उपायको मापनका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

आवधिक र वर्षको अन्त्यमा आउने वार्षिक प्रतिवेदनहरू अध्ययन र अनुगमनका लागि निकै महत्वपूर्ण हुन्छन् किनभने तिनीहरूले पारित बजेटका प्रावधानमा समेटिएअनुरूप सरकारी कार्यक्रम कार्यान्वयन भए-नभएको देखाउँछ । तालिका २ ले देखाएभन्नाँ आइबिपीद्वारा गरिएको सर्भेक्षणमा समेटिएका बहुसङ्ख्यक मुलुकहरूले यी प्रतिवेदनहरू सार्वजनिकरूपमै उपलब्ध गराउँदै आएका छन् ।

तालिका २: विश्वका ५५ देशमा बजेट कार्यान्वयन कागजातको तयारी र प्रकाशन

बजेट	तयार पारिएको तर सार्वजनिक नगरिएको	प्रकाशित
पारित बजेट	०	५९
आवधिक प्रतिवेदन	९	४७
वार्षिक प्रतिवेदन	४	५०

स्रोत: आइबिपीको ओपन बजेट इन्डेक्स २००६

बजेट कार्यान्वयनको अनुगमनमा नागरिक समाज अभियानका सफल घटना अध्ययन

निर्माण कार्यमा छलफल...
योजना छनौट...
सार्वजनिक सुनुवाई...
परियोजना व्यवस्थापन...
सञ्चार माध्यमको पहुँच...
वरिष्ठ नागरिकको सहभागिता...
खर्चमा पारदर्शिता...

सामाजिक
लेखापरीक्षण
खोइ ?

सामुदायिक तहमा सरकारी खर्च विश्लेषण गर्न र सरकारी निकायलाई जवाफदेही बनाएको मजदुर किसान शक्ति संगठन (एमकेएसएस) भनेर लोकप्रियता कमाएको भारतको सामाजिक आन्दोलनद्वारा प्रयोग गरिएको सहभागीमूलक विधिको यहाँ अध्ययन गरिएको छ । त्यसपछि मलावीको नागरिक समाज गठबन्धन अर्थात् गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षाका लागि नागरिक समाज गठबन्धन (सिएससीक्यूबीई) का बारेमा पनि छलफल गरिनेछ । यो गठबन्धनले शिक्षाको गुणस्तर मापनका लागि सर्भेक्षण विधि प्रयोग गरेको छ र सरकारको एक तहबाट अर्को तहमा शिक्षाको बजेट रकम पुग्दा कुन स्तरको “चुहावट” हुन्छ भन्ने मापन गरेको छ ।

क. एमकेएसएसद्वारा भारतमा उदाहरणीय सामाजिक लेखापरीक्षण

संस्थाको परिचय

भारतको राजस्थान राज्यको ग्रामीण भेगमा सामन्ती जमिन्दार र गरिब तथा कामदारबीच चर्केको भूमि सङ्घर्षपश्चात् समाजको तल्लो वर्गलाई समेटेर सन् १९९१ मा मजदुर किसान शक्ति सङ्गठन (एमकेएसएस) गठन गरिएको थियो । पछिल्ला दिनमा यसले सरकारद्वारा सञ्चालित एक कार्यक्रममा लगाइएका कामदारलाई कानुनमा व्यवस्था गरिएबमोजिमको न्यूनतम ज्याला उपलब्ध गराउन सरकार असफल भएको सम्बन्धमा केन्द्रित गरेको छ । ज्याला भुक्तानी अस्वीकार गर्नु सरकारी गोपनीयतासँग सोभै जोडिएको विषय भएकाले एमकेएसएसले सूचनाको हक कानुन लागू गर्नुपर्ने तथा विपन्न समुदायका कामदारको अधिकारलाई सुरक्षित गर्ने कानुनको माग सहित सफल जनअभियान सञ्चालन गर्‍यो । एमकेएसएसको केन्द्रीय कार्यसमिति छ र यसमा दश जना पूर्णकालीन र दुई जना आंशिक कर्मचारी कार्यरत छन् । यस संस्थामा राजस्थानको ग्रामीण भेगका हजारौं विपन्न परिवार र कामदारहरू सदस्य भएका छन् । सदस्यहरूले एमकेएसएस अभियानका निम्ति स्वैच्छिकरूपमा आफ्नो समय, पैसा र खाद्यान्न प्रदान गरिरहेका छन् ।

क. परिचय

अप्रिल २००६ मा एमकेएसएस राजस्थानको डुङ्गारपुर जिल्लाको सामाजिक लेखापरीक्षणका लागि भारतीय अन्य गैर-सरकारी संस्थाहरूसँग आबद्ध भयो ।

(सामाजिक लेखापरीक्षण सहभागीमूलक प्रक्रिया हो जसमार्फत् समुदायले आफ्नो समुदायमा कार्यान्वयन भइरहेका सरकारी कार्यक्रमको समुदायका सदस्यहरूले नै अनुगमन गर्दछन् ।) विभिन्न पृष्ठभूमि भएका भण्डै ८०० जनाले यो अभियानमा सहभागिता जनाएका थिए । भारत सरकारले हालै मात्र डुङ्गारपुरमा सञ्चालन गरेको राष्ट्रिय ग्रामीण रोजगारी प्रत्याभूति ऐन (एनआरइजीए) अन्तर्गत प्राप्त रकम खर्च भएको सम्बन्धमा त्यो सामाजिक लेखापरीक्षण सम्पन्न भएको थियो । यो कार्यक्रमले ग्रामीण भेकका हरेक घरले १०० दिन बराबरको तोकिएको सरकारी रोजगारी बापत न्यूनतम ज्याला प्राप्त गर्ने व्यवस्था समेटेको छ ।

परियोजना आरम्भ हुँदा सबै सहभागीलाई दुई दिनको अभिमुखीकरण तालिम दिइएको थियो जसमा एनआरइजीएको व्यवस्थापन, एनआरइजीए कार्यक्रम अन्तर्गत भएका भुक्तानीको रेकर्डसम्बन्धी सरकारी कागजात, तथा सामाजिक लेखापरीक्षणका विधिहरू समेटिएको थियो । यो अभिमुखीकरणले सामाजिक लेखापरीक्षणलाई सहज बनाउन गीतको प्रयोग, कठपुतली प्रदर्शनी र सडक नाटक समेतका सञ्चार सीप विकास गराउन मद्दत पुऱ्याएको थियो ।

सहभागीहरूलाई त्यसपछि करिब २०-२५ जना रहेको ३१ वटा समूहमा विभाजन गरेर “सामाजिक लेखापरीक्षण सामग्री (किट)” उपलब्ध गराइयो । रङ्गीविरङ्गी फेटा, कठपुतली, ब्यानर तथा मेगाफोनबाट सुसज्जित भई कामदारको नाम र उनीहरूलाई दिइएको भुक्तानीको कागजात भोलाभरी राखेर प्रशिक्षित सहभागीहरू जिल्लाका विभिन्न भागमा छरिए ।

अर्को सात दिनमा सहभागीहरूले हरेक गाउँ र एनआरइजीए कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेका ठाउँको भ्रमण गरे । उनीहरूले भ्रमणका क्रममा भण्डै १४०,००० कामदारसँग भेटघाट गरे । यी कामदारहरू एनआरइजीए अन्तर्गत निर्माण भइरहेका सडक, बाँध, इनार बनाउन खटिएका थिए । सामाजिक लेखापरीक्षणका सदस्यहरूले कामदारसँग कार्यक्रम सञ्चालनका बारेमा छलफल गर्नुका साथै सञ्चालित कार्यक्रम एनआरइजीएको मापदण्डअनुरूप भए-नभएको बारेमा छानबिन गरे । यस अलावा एनआरइजीएले न्यूनतम ज्यालाको भुक्तानी नियमितरूपमा दिनुपर्दछ र कार्यस्थलमा प्राथमिक उपचार र खानेपानीको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । कामदार आमाहरूका लागि बालबालिकाको दिवा स्याहार सेवाको पनि व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ । कानूनअनुसार कार्यक्रमको रेकर्ड कार्यस्थलमा उपलब्ध हुनु पनि

आवश्यक छ जसलाई स्थानीय जनताले तत्कालै जाँच गर्न सक्छन् ।

डुङ्गारपुरको सामाजिक लेखापरीक्षणले धेरै किसिमको बदमासी पहिचान गयो, जस्तै न्यूनतम ज्यालाको भुक्तानी नभएको, ढिलो ज्याला भुक्तानी गरिएको, र कार्यस्थलको कमजोर अवस्था । ज्याला भुक्तानीको तरिकाले पनि गम्भीर प्रश्न उब्जाएको छः अधिकांश कार्यस्थलमा श्रमिकहरूले कानूनतः व्यवस्था गरिएको न्यूनतम ज्याला प्रति दिन भारतीय रूपैयाँ ७३ (करिब १.८ अमेरिकी डलर) भन्दा कम पाइरहेका थिए किनभने त्यस्तो ज्याला कार्यसम्पादनका आधारमा गणना गरिएको थियो । यो अभ्यास केन्द्र सरकारद्वारा जारी एनआरइजीए निर्देशिकाको बर्खिलाप थियो । निर्देशिकाले स्पष्टरूपमै कुनै पनि परिस्थितिमा कृषि मजदुरका लागि राज्य सरकारबाट तोकिएको न्यूनतम ज्यालाको दरभन्दा कम भुक्तानी गर्न पाइने छैन भनेको छ । यी सबै विषयलाई सार्वजनिक मञ्च मार्फत् जिल्ला प्रशासन समक्ष उठाइएको थियो जसले सुधारात्मक कार्यवाही गर्ने प्रतिज्ञा जनाएको थियो ।

ख. विधि

गैर-सरकारी संस्थाहरूको संलग्नताबाट सामाजिक लेखापरीक्षणमा लाभ हुने भए पनि यसका लागि तेस्रो पक्षको सहभागिता सधैं जरूरी पढैन । सक्षम समुदायले आफैँ पनि सामाजिक लेखापरीक्षणका कार्यहरू गर्न सक्छन् । तर, गैर-सरकारी संस्थाहरूले सामाजिक लेखापरीक्षण सञ्चालन गर्न कुनै समुदायलाई आवश्यकीय निम्न सहायता उपलब्ध गराउन सक्छन्ः (१) सामाजिक लेखापरीक्षण प्रक्रियामा समुदायका सदस्यहरूलाई तालिम, (२) सामाजिक लेखापरीक्षण सञ्चालनका लागि आवश्यक सूचनामा पहुँच, (३) समुदायलाई सूचना संकलन र प्रसारणमा मद्दत, र (४) सामाजिक लेखापरीक्षणबाट प्राप्त तथ्यको दस्तावेजीकरण तथा कार्यवाहीको माग । सामाजिक लेखापरीक्षण जसले गरे पनि यो प्रक्रियाका निम्ति निम्न सातवटा चरण अन्योन्याश्रित हुन्छन् ।

चरण १: लेखापरीक्षणको कार्यक्षेत्रको पहिचान

कुनै समुदायमा धेरैवटा सरकारी निकायहरूले एकैसाथ भिन्नभिन्न कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिरहेका हुन सक्छन् । सामाजिक लेखापरीक्षणको पहिलो चरणमा लेखापरीक्षणका लागि छनौट गरिने खास कार्यक्रम र निकायहरू पहिचान गर्नु हो । कुन समयवधिको लेखापरीक्षण (कति वर्ष) गर्ने हो

त्यसबारेमा पहिल्यै विचार गर्नुपर्छ ।

सामाजिक लेखापरीक्षणको कार्यक्षेत्र तोक्न निम्न प्रश्नहरूले मद्दत पुऱ्याउँछन् :

१. सरकारी निकायहरूबाट कार्यक्रमका बारेमा जानकारी र सूचना प्राप्त गर्न कति कठिन छ, र लेखापरीक्षणले समेट्ने समयावधिमा जानकारी उपलब्ध हुन सक्छन् ?
२. समुदायले कुन तहको संलग्नता जनाउन सक्छ ? समुदायको आबद्धता जति बढी हुन्छ व्यापकस्तरको लेखापरीक्षण गर्न सकिने सम्भावना त्यतिकै बढी हुन्छ ।
३. लेखापरीक्षणको संयोजन गरिरहेको संस्थाबाट कस्ता किसिमका स्रोतसाधन उपलब्ध छन् ? संस्थाले लेखापरीक्षण हुन लागेको समुदायभित्रैबाट स्रोतसाधन जुटाएको छ भने त्यो बेस हुन्छ । यस्ता स्रोतसाधनमा कार्यालयका साथै सामग्री समेतको बन्दोबस्त गर्न सक्ने स्वयम्सेवक हुन सक्छन् ।
४. सरकारी अधिकारीहरू र लेखापरीक्षणको संयोजन गरिरहेका संस्थाहरूबीच के कस्तो सम्बन्ध छ ? सहानुभूति दर्शाउने सरकारी अधिकारीहरूले लेखापरीक्षणका परिणामको आधारमा कार्यवाही गर्नुपर्छ भन्ने संस्थाको माग भएको अवस्थामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् ।
५. लेखापरीक्षण गर्ने समूहको रणनीतिक मनसाय के छ ? यही विशेष लक्ष्यमा आश्रित भएर कुनै पनि समूहले चुनिएका निकाय/कार्यक्रमको लेखापरीक्षण गर्न सक्छन् ।

चरण २: कार्यक्रमहरूको व्यवस्थापनका बारेमा स्पष्ट समझदारी

लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने कार्यक्रमहरूलाई केन्द्रीय सरकारबाट स्थानीय तहका कार्यालय मार्फत, राज्य/प्रान्तीय सरकारी निकायहरूबाट, स्थानीय सरकारबाट सोभै वा यी निकायहरूबाट संयुक्तरूपमा व्यवस्थापन गरिएको हुन्छ ।

लेखापरीक्षण गरिनुपर्ने कार्यक्रमको सामाजिक लेखापरीक्षणको संयोजन गर्ने कुनै निकायले प्रशासकीय संरचनाको जाँच गर्नुपर्दछ । यस्तो संस्थाले

सरल किसिमको निर्देशन पुस्तिका तयार गरेमा लाभदायी हुन्छ जसमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने विभिन्न निकायहरूको सूची, उनीहरूको जवाफदेहीता र व्यवस्थापकीय संरचना, तथा कार्यक्रमको रकम प्रवाह प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । यो जानकारीले परियोजनाको मुख्य जिम्मेवार निकाय (सम्भवत परियोजनाका मुख्य अधिकारी समेत) पहिचान गर्न सघाउनुका साथै आवश्यक परेको अवस्थामा परियोजना बारे जानकारी उपलब्ध गराउन इच्छुक कुनै प्रमुख पदाधिकारीसम्म पुग्न सकिन्छ ।

लेखापरीक्षणको संयोजन गरिरहेका संस्थाले समुदायमा रहेबसेका तर सरकारी परियोजनामा काम गरिसकेका व्यक्तिहरूको पहिचान पनि गर्नुपर्दछ । उनीहरूलाई परियोजनाका व्यवस्थापकहरूले राख्ने कागजातहरू जस्तै कामदारको ज्याला भुक्तानी र सामग्री खरिदका कागजात सम्बन्धमा राम्रो सूचना हुन सक्छ ।

चरण ३: लेखापरीक्षण अन्तर्गतका कार्यक्रमसम्बन्धी जानकारी हासिल

लेखापरीक्षणको संयोजन गरिरहेको संस्थालाई ठूलो परिमाणमा कागजातमा पहुँच आवश्यक पर्न सक्छ जसमा लेखासम्बन्धी रेकर्डहरू (जस्तै नगद खाता, ज्याला नामावली, खरिद सामग्रीको बिल), परियोजनाका प्राविधिक रेकर्डहरू (जस्तै परियोजना इन्जिनियरको मेजरमेन्ट खाता र कन्ट्राक्ट स्पेसिफिकेसन), तथा व्यवस्थापकीय रेकर्ड (जस्तै परियोजना समाप्त हुँदा परियोजना व्यवस्थापकले जारी गर्ने प्रमाणपत्र) समावेश हुन सक्छन् । कुनै पनि परियोजना सञ्चालन गर्दा सरकारले राख्ने रेकर्डलाई व्यवस्थित गर्नु पनि आवश्यक छ ।

हरेक विस्तृत रेकर्डमा पहुँच जरूरत हुँदैन, तर खर्चसम्बन्धी रेकर्डमा पहुँच भने अत्यावश्यक हुन्छ । यी रेकर्डमा निम्न कुरा समावेश हुनुपर्दछ:

- विगत तीन वर्षदेखिको नगद खाता समेतको लेखा रेकर्ड । यसमा राष्ट्रिय सरकार, राज्य/प्रान्तीय सरकार, अन्तर्राष्ट्रिय दातृ समुदायबाट प्राप्त सम्पूर्ण रकम तथा खर्च भएको सम्पूर्ण रकमसम्बन्धी जानकारी हुनुपर्छ,
- स्थानीय सरकार वा निकायबाट खरिद गरिएका सामग्रीको बिल तथा परियोजना अवधिमा ठेकेदारलाई गएको भुक्तानीका कागजात

(ठेकेदारलाई भुक्तानी गरिएका सबै बिलको अन्तिम सूची),

- अन्य निकायहरूबाट खरिद गरेर निर्माण परियोजनाको प्रयोजनका लागि स्थानीय सरकारमा पठाइएका सामग्रीको स्टक रजिस्टर ।
- कार्यक्रमका लाभकर्ताले सोभै नगद रकम बुझेको हस्ताक्षर/औंठाछाप सहितको भरपाई (रिसिप्ट) ।
- इन्जिनियरिङ रेकर्ड, मेजरमेन्ट बुक (खाता) जसमा सार्वजनिक निर्माण परियोजनाको विस्तृत स्पेसिफिकेसन (जस्तै परियोजनाका लागि आवश्यक पर्ने सिमेन्टको परिमाण, श्रमिक अनुमान तथा परियोजना डिजाइन) हुन्छ ।
- परियोजना स्थलमा काममा लगाइएका हरेक कामदार, ज्याला दर, कामदारलाई भुक्तान गरिएको कुल रकम तथा कामदारले ज्याला बुझेको प्रमाण देखाउने भरपाइमा हस्ताक्षर/औंठाछाप लगाइएको सम्बन्धी सूची राखिएको श्रमिकको नामावली ।

स्थानीय अधिकारीहरूले परियोजनासँग सम्बन्धित जानकारी सार्वजनिक गर्दा त्यसको परिणाम डरलाग्दो हुने अनुभव गरेमा उनीहरूले सूचना दिन असजिलो मान्छन् । सूचना माग्न चाहने मानिसमाथि सरकारी अधिकारीहरूले धम्क्याउने, मनाउने, अनुनय गर्ने, वा बेवास्ता गरिरहेका हुन्छन् । सामाजिक लेखापरीक्षण प्रक्रियामा अपनत्व स्थापित गर्न र यो प्रक्रियामा दीगोपन ल्याउने गरी मद्दत गर्न सामुदायिक स्वयम्सेवकले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् र उनीहरूले जानकारी हासिल गर्नका लागि लामो सङ्घर्ष पनि गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रायः, स्थानीय समुदायको संलग्नतामा हुने लामो र सफल सूचना संकलन अभियानले लेखापरीक्षणको विषय मात्र नभई समुदाय स्वयम्लाई सशक्तीकरण गरिरहेको हुन्छ ।

चरण ४:

सूचना/जानकारीको तुलना

सूचना प्राप्त गर्नासाथ संयोजक संस्थाले स्थानीय स्वयम्सेवकसँगको सहयोगमा त्यसलाई केलाउनु पर्दछ र परियोजनासँग सम्बन्धित हरेक फाइल र सूचनालाई एक ठाउँमा जम्मा गर्नुपर्दछ ताकि त्यसलाई खोजेको बखत

प्राप्त गर्न सकियोस् ।

एमकेएसएसले परियोजनाका जानकारीलाई म्याट्रिसमा चढाउँछ जसले परियोजना रेकर्डबाट प्राप्त हुने विविध किसिमका जानकारीलाई सङ्क्षेपिकृत गर्दछ । उदाहरणका लागि, एउटा म्याट्रिसमा कामदारको नामावलीबाट प्राप्त जानकारी राख्न सकिन्छ जसले एकै दिन दुई भिन्न परियोजनामा कार्यरत कामदारसम्बन्धी सूचनालाई रेकर्ड गर्दछ र यसबाट बदमासीका प्रमाणहरू पत्ता लगाउन सकिन्छ ।

संयोजन गर्ने संस्थाले सजिला किसिमका चार्टहरू पनि बनाउन सक्छन् । यी चार्टमा कुनै समुदायमा निर्माण हुने पूर्वाधार परियोजनामा आवश्यक पर्ने निर्माण सामग्रीको परिमाणलाई देखाउन सकिन्छ । यी चार्टहरूमा परियोजनाका लागि तोकिएको निर्माण सामग्रीको परिमाण र उद्योगले तोकेको न्यूनतम मानदण्डलाई तुलना गर्न पनि मद्दत गर्दछ ।

चरण ५ : सूचना/जानकारी वितरण

लेखापरीक्षणको संयोजक संस्थाले परियोजना कागजात तथा म्याट्रिसको प्रतिलिपि बनाउनुपर्दछ र सार्वजनिक सुनुवाइ गरिने गाउँमा लैजानुपर्दछ । स्वयम्सेवी टोलीहरू घरघर पुगेर परियोजनाका फाइलहरूमा रहेका सूचना जनतालाई दिनुपर्दछ ।

परियोजनामा काम गरेका स्थानीयवासी वा उनीहरूका छिमेकीसँगको बैठक/भेटघाटमा दिइने परियोजनाका बारेको जानकारी उनीहरूका लागि निकै उपयोगी हुनसक्छ । एमकेएसएसले गरेको लेखापरीक्षणका क्रममा कामदारको नामावलीको प्रतिलिपिमा मृतक वा नक्कली मानिसको नाम देखेर स्थानीयहरू अचम्भित भएका थिए । यसैगरी, परियोजनाको काममा लिइएका स्थानीय कम्पनीका खर्चका बिलहरू पनि स्थानीयवासीले गलत ठहर्‍याउन सक्छन् किनभने उनीहरूले त्यस्तो कम्पनी आफ्नो समुदायमै नभएको बताउन सक्छन् ।

सामाजिक लेखापरीक्षण टोलीले प्रत्येक परियोजना स्थलको भ्रमण गर्नुपर्दछ र निर्माण योजनामा गर्नुपर्ने अपेक्षित कामका सबै चरणहरू पूरा गरेको जाँच गर्नुपर्दछ । यसैगरी, सामाजिक कार्यक्रमका लाभकर्ताहरूसम्म भ्रमण गरी

खर्चको रेकर्डमा देखाए बमोजिमको रकम प्राप्त गरे-नगरेको प्रमाणित गर्नुपर्दछ । स्थानीय स्वयम्सेवीले परियोजना स्थलहरू र कार्यक्रमका लाभकर्ताहरूको पहिचान गर्न मद्दत पुऱ्याउन सक्छन् र यी लाभकर्तासम्म भ्रमण गराउन सहयोग गर्न सक्छन् ।

समुदायबाट सङ्कलित सबै जानकारी सम्बद्ध परियोजना फाइलमा सुरक्षित तरिकाबाट राख्नुपर्दछ । सूचना उपलब्ध गराउने सबैलाई आगामी सार्वजनिक सुनुवाइका बारेमा बताउनुपर्दछ र त्यहाँ उपस्थित भएर परियोजनासम्बन्धी यथार्थ कुराका बारेमा बोल्न प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ ।

सूचना वितरण प्रक्रिया एक हप्तादेखि दुई महिनासम्म लाग्न सक्छ । यसले सार्वजनिक सुनुवाइ आउने लाग्दा समुदायभित्र निकै हलचल निर्माण गर्ने राम्रो अवसर जुटाउँछ ।

चरण ६:

सार्वजनिक सुनुवाइको आयोजना

सार्वजनिक सुनुवाइ स्थानीय समुदायका लागि निकै रोचक र रमाइलो वातावरणमा सञ्चालन गर्नुपर्दछ । सूचना सङ्कलन र वितरणका चरणहरू प्रभावकारी भएका छन् भने सार्वजनिक सुनुवाइ समुदायभित्रै निकै चर्चाको विषय बनिरहेको हुन्छ जसप्रति धेरैको उच्च आकाङ्क्षा रहन्छ ।

सार्वजनिक सुनुवाइ गर्ने स्थल स्थानीयवासी सबैलाई सुहाउने किसिमको स्थलमा छनौट गर्न विशेष प्रयत्न गर्नुपर्दछ । यो सुनुवाइ दिनभर हुन सक्दछ, त्यसैले आमन्त्रण गरिएका सबैका लागि बस्ने ठाउँ, खानेपानी र अन्य सामग्रीको बन्दोबस्त राम्रोसँग गरिएको हुनुपर्दछ । निकै बढाइचढाइ गरिएको सुनुवाइ स्थल पनि राम्रो हुँदैन किनभने यस्तो मञ्च केही रवाफिलो हुन्छ र यहाँ आममानिसले खुलेर सहभागी हुन रूचाउँदैनन् ।

सुनुवाइमा पाँच किसिमका मानिसको विशेष भूमिका हुन सक्छ:

- सामाजिक लेखापरीक्षणको संयोजन गरिरहेको संस्थाले स्थानीय स्वयम्सेवीको समेत सहयोग लिएर एजेन्डा तय गर्नुपर्दछ ।
- प्रबुद्ध नागरिकको एउटा प्यानेल (सम्भव भए वरिष्ठ सरकारी अधिकारीहरू) ले कार्यक्रमको अध्यक्षता गर्नु पर्दछ । उनीहरूले

कार्यक्रमका बारेमा नियमहरू (जस्तै अपमानजनक, अनुचित शब्दको प्रयोगमा बन्देज लगाउने) जारी गर्न सक्छन् ।

- स्थानीय सञ्चार माध्यमका प्रतिनिधिलाई पनि सार्वजनिक सुनुवाइमा आमन्त्रण गर्नु पर्दछ र सरकारी परियोजनामा हुन सक्ने भ्रष्टाचारको स्थितिका बारेमा सुनुवाइका क्रममा उद्ने भयानक तथ्यहरूलाई उनीहरूले आ-आफ्ना सञ्चार माध्यममा प्रयोग गर्न सक्छन् ।
- परियोजना व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी भएका स्थानीय सरकारी अधिकारीलाई पनि सुनुवाइमा उपस्थित हुन आक्रमण गर्नु पर्दछ । उनीहरूलाई स्पष्टरूपमा बताउनु पर्दछ कि सुनुवाइको कार्य औँला ठड्याउने अभ्यास मात्र होइन र समुदायका लागि प्रतिक्रिया प्राप्त गर्ने अवसर पनि हो । सार्वजनिक जवाफदेहीताका बारेमा त्यति परिचित नभएका सरकारी अधिकारीहरूले सुनुवाइमा उठ्न सक्ने विषयप्रति त्यति खुशी नहुन सक्छन्, तर कौतुहल र नैतिक बन्धनले उनीहरूलाई सुनुवाइमा उपस्थित हुन उत्प्रेरणा दिन सक्छ । (कहिलेकाहिँ वरिष्ठ अधिकारीहरूले आफूभन्दा तल्लो तहका अधिकारीलाई सार्वजनिक सुनुवाइमा उपस्थित हुन निर्देशन पनि गर्न सक्छन् ।)
- अन्त्यमा, समुदायको पनि सुनुवाइप्रति अति महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । ठूलो र सक्रिय श्रोताको उपस्थितिले पनि सफल र असफल सामाजिक लेखापरीक्षणबीच भिन्नता ल्याउन सक्छ ।

समुदायका व्यक्तिहरूले प्रमाणहरू देखाएपछि सम्बद्ध अधिकारीहरूलाई आफूले कुनै कारवाही गर्ने वा उनीहरूलाई आफूविरुद्ध लागेका आक्षेपको सफाइ पेश गर्ने पूर्ण अवसर दिइनुपर्दछ । सुनुवाइको यो चरण निकै रस्साकस्सीको हुन सक्छ, तर सबै सहभागीका आवाज सुनिएको र रेकर्ड गरिएको सुनिश्चित गर्नेगरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।

एमकेएसएसको सामाजिक लेखापरीक्षणका क्रममा एकपछि अर्को वक्ताले भ्रष्टाचारका उदाहरण, सरकारी रकमको प्रयोगमा अपरिपक्वता, तथा सरकारी निकायहरूबीच नै कमजोर योजना रहेको बताएका थिए । यो बहस र छलफल निकै जीवन्त बनेको थियो किनभने सरकारी अधिकारीहरूले आफ्ना परियोजनाको पक्षको बचाव गरिरहेका हुन्थे भने गाउँवासीले तत्कालै प्रतिवाद गरी सरकारी अधिकारीहरूका भनाइमा रहेका गल्ती कमजोरीलाई औँल्याउँथे । केही लेखापरीक्षणमा सरकारी अधिकारीहरूले गल्ती भएको स्वीकार गर्दै चोरी गरेको सरकारी रकम सुनुवाइको अध्यक्षता गरिरहेका प्यानेलसमक्ष बुझाएका थिए ।

चरण ७ : सुनुवाइको अनुगमन

सार्वजनिक सुनुवाइका नतिजालाई प्रभावकारी पैरवी अभियानमा रूपान्तरण गर्नुपर्दछ । पारदर्शिता र जवाफदेहीताका सम्बन्धमा हुने कुप्रबन्धका विशेष दृष्टान्त र व्यापक नीति सोचविचार दुवैलाई यो कार्य गरिए सम्बोधन हुन सक्दछ ।

सामाजिक लेखापरीक्षणसम्बन्धी औपचारिक प्रतिवेदन सुनुवाइ समाप्त भएलगत्तै तयार गर्नु पर्दछ र त्यसको प्रतिलिपि बनाइ सम्बद्ध वरिष्ठ सरकारी अधिकारी, सञ्चार माध्यम र अभियानमा काम गरिरहेका अन्य समूहलाई पठाउनुपर्दछ । प्रतिवेदनले बदमास अधिकारीमाथि चाल्न सकिने कदम तथा सरकारी सेवाको प्रवाहलाई सुधार गर्नेतर्फ आवश्यक नीति परिवर्तन समेटिएको सुभाब प्रस्तुत गर्नुपर्दछ ।

लेखापरीक्षण संयोजक संस्थाले त्यसपछि लेखापरीक्षणमा देखिएका तथ्यमाथि आवश्यक कार्यवाहीलाई सुनिश्चित गराउनेतर्फ प्रयत्न गर्नुपर्दछ । सरकारी निकायहरू लेखापरीक्षणका परिणामलाई सम्बोधन गर्नेतर्फ ढिलढाल गरिरहेका हुन सक्छन् र निकै ठूलो बाह्य दबाब जरूरत हुन सक्छ ।

ग. उपलब्धि

सफलता

सन् १९९५ र २००५ बीच एमकेएसएसले सूचनाको हकसम्बन्धी जागरूकता फैलाउन राज्य (राजस्थान) र राष्ट्रिय स्तर गरी दुई तहमा धेरैवटा सुनुवाइ कार्यक्रम आयोजना गरेको थियो । यी सुनुवाइप्रति व्यापक प्रतिक्रिया प्राप्त भएको थियो, राजस्थान सरकारले सूचनाको हक सम्बन्धी कानून लागू गर्नुपर्ने मागसहित हजारौं प्रदर्शनकारीले एमकेएसएसको

सरकारी निकायहरू
लेखापरीक्षणका
परिणामलाई सम्बोधन
गर्नेतर्फ ढिलढाल
गरिरहेका हुन
सक्छन् ।

अभियानमा साथ दिएका थिए । संसद्ले यो कानुन सन् २००० मा पारित गरेको थियो । सूचनाको हक अभियानले त्यसपछि केन्द्र सरकारको ध्यानाकर्षण गराउन सफल भएको थियो र पाँच वर्षपछि नै भारतको संसद्ले सूचनाको हकसम्बन्धी कानुन पारित गरेको थियो ।

सूचनाको हक नागरिक समूहहरूका लागि एउटा महत्वपूर्ण शक्तिशाली अस्त्र हो । उदाहरणका लागि, सन् २००४ मा आयोजित जनताको सूचनाको हकका लागि राष्ट्रिय अभियानद्वारा आयोजित सम्मेलनमा सूचनाको हकको प्रभावकारिता सम्बन्धमा ३९ वटा कार्यशाला आयोजना गरिएका थिए । कार्यशालामा आवश्यकीय खाद्यान्नको आपूर्ति, भ्रष्टाचार, आर्थिक विश्वव्यापीकरणका नकारात्मक असर तथा राज्यका सुरक्षा कारवाहीको परिणामस्वरूप नागरिकको वेपत्ताजस्ता विविध विषय उठेका थिए । सम्मेलनमा भारतका विभिन्न स्थानबाट ४०० जना सहभागी भएका थिए ।

यसबाहेक, एमकेएसएस र अन्य धेरैवटा नागरिक समाज समूहले सूचनाको हकदेखि ग्रामीण भेकका जगर्बिका लागि अनिवार्य रोजगारी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न माग गरेका थिए । यो अभियान सफल भयो र सरकारले पनि एनआरइजीए (माथि व्याख्या गरिएको) लाई कार्यान्वयन गर्‍यो । यो कार्यक्रम मार्फत् हरेक ग्रामीण भेकका निवासीले सरकारबाट न्यूनतम १०० दिनको रोजगारी प्राप्त गरेका थिए । एनआरइजीएको एउटा विशिष्ट विशेषता भनेकै राज्य सरकारहरूले यो कार्यक्रमको सामाजिक लेखापरीक्षण गराउनुपर्दछ । कार्यक्रमको कार्यान्वयनलाई अनुगमन गर्न एमकेएसएसद्वारा निर्मित विधिको प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

सन् २००७ सम्ममा भारतका विभिन्न राज्यमा रहेका नागरिक समाज संस्थामध्ये भ्रण्डै आधाले एनआरइजीएको कार्यान्वयन सम्बन्धमा सरकारी कागजात प्राप्त गर्न सूचनाको हकको प्रयोग गरिरहेका थिए । उनीहरूले समुदायमा एनआरइजीएको लगानी रहेका क्रियाकलापहरूको सामाजिक लेखापरीक्षण गरिरहेका थिए । यी लेखापरीक्षणहरूले माथि व्याख्या गरेभन्ने डुङ्गारपुर लेखापरीक्षणबाट सार्वजनिक भएकै किसिमको परिणाम उद्घाटित गराउन सफल भएका थिए ।

एउटा महत्वपूर्ण विकासक्रम अनुसार आन्ध्र प्रदेशको राज्य सरकारले एनआरइजीए कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा हुन सक्ने भ्रष्टाचार रोक्न सामाजिक लेखापरीक्षणको महत्वलाई मान्यता प्रदान गर्‍यो । यसले सामाजिक लेखापरीक्षण विधिको प्रयोगलाई विस्तार गर्न धेरैवटा नागरिक समाज समूहसँग साभेदारी गरिरहेको छ ।

चुनौतीहरू

एमकेएसएसले सामाजिक लेखापरीक्षण कार्यान्वयनमा धेरैवटा चुनौतीको सामना गर्नु परिरहेको हुन्छ । उदाहरणका लागि, सूचनाको हकका बाबजूद भारतमा

वित्तीय कुप्रबन्धमा दोषी
ठहरिएका सरकारी
अधिकारीहरू आफूमाथि
अभियोग लाग्ने भयले
सूचना दिन अनिच्छुक
हुन्छन् ।

सूचनामा पहुँच निकै चुनौतीपूर्ण रहिआएको छ । वित्तीय कुप्रबन्धमा दोषी ठहरिएका सरकारी अधिकारीहरू आफूमाथि अभियोग लाग्ने भयले सूचना दिन अनिच्छुक हुन्छन् । उनीहरूले सूचनाको हकको कानून अन्तर्गत सूचना प्राप्त गर्न अनुरोध गरे पनि त्यसलाई सम्बोधन गर्न अस्वीकार गरिरहेका हुन्छन् वा सूचना दिनबाट अल्झाउने, ढिलाइ गर्ने वा लुकाउने गर्छन् ।

एमकेएसएसले रेकर्डहरू पाइहाले पनि ज्यादाजसो तिनीहरू निकै खराब हालतमा हुन्छन् र कागजातबाट अर्थ निकाल्न असाध्यै मुस्किल हुन्छ । सरकारी कार्यालयको कमजोर रेकर्ड प्रणालीले लेखापरीक्षणमा ढिलाइ गर्दछ र यसको असरलाई पनि घटाउँछ ।

यसबाहेक, सरकारी अधिकारीहरूले कहिलेकाहिँ धम्क्याउने गर्दछन् र सार्वजनिक मञ्चमा उपस्थित हुनबाट रोक्नेगरी गाउँबासीलाई पनि धम्की दिन्छन् । यस्तो अवस्थामा स्थानीयवासीले सरकारी कार्यक्रमका बारेमा आफ्ना शिकायत बताउन सड्कोच मान्छन् ।

अन्त्यमा, सामाजिक लेखापरीक्षण प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउने हो भने यसलाई सरकारी बजेट प्रक्रियाभित्रै समाहित गरिनुपर्दछ । त्यसपछि मात्र स्थानीयवासीले सरकारी कार्यक्रमको कार्यान्वयनका लागि सरकारलाई जवाफदेही बनाउने नियमित अवसर पाइरहन्छन् ।

एमकेएसएससम्बन्धी जानकारी इमेल मार्फत् प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसको इमेल ठेगाना हो: mksrajasthan@gmail.com एमकेएसएसको आफ्नै वेबसाइट छैन ।

ख. गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षाका लागि नागरिक समाज गठबन्धनद्वारा मलावीमा सार्वजनिक खर्च सर्भेक्षण

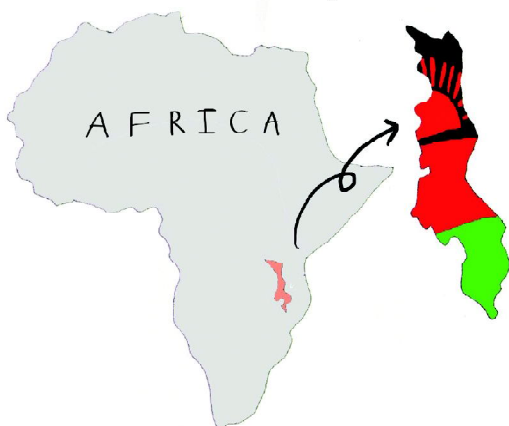
संस्थाको परिचय

गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षाका लागि नागरिक समाज गठबन्धन (सिएससीक्यूबीई) सन् २००० स्थापना भएको थियो । यो संस्थामा गैर-सरकारी संस्थाहरू, सामुदायिक संस्थाहरू, शिक्षक युनियनहरू, धार्मिक संस्थाहरू र जिल्ला सञ्जाल समेत मलावीका ६७ वटा नागरिक समाज समूहहरू रहेका छन् । सिएससीक्यूबीईले गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षाको अधिकार प्राप्तिको साभ्ना लक्ष्य पूरा गर्ने मनसायका साथ यी संस्थाहरूलाई एकै थलोमा ल्याएको छ । सिएससीक्यूबीईले अप्रिल २००० को डाकार सम्मेलनमा सहमति जनाइएको सबैका लागि शिक्षाका साथै सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमा उल्लेखित उपलब्धिहरू हासिल गर्नेतर्फ अनुगमन गर्ने दीर्घकालीन प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ । (सन् २००० मा राष्ट्रसङ्घले आठवटा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यलाई मान्यता प्रदान गर्नेगरी एउटा प्रस्ताव स्वीकृत गरेको थियो जसलाई हरेक राष्ट्रले हासिल गर्नुपर्छ । ती प्रस्तावहरू निकृष्ट गरिबीलाई आधा घटाउनेदेखि एचआइभी/एडसको प्रसारलाई रोक्ने र सन् २०१५ सम्ममा विश्वव्यापी प्राथमिक शिक्षा उपलब्ध गराउनेसम्मका रहेका छन् ।)

क. परिचय

मलावीले प्राथमिक शिक्षालाई निःशुल्क घोषणा गरेपछि सन् १९९४ देखि २००१ बीचमा शिक्षाको विकासका लागि सरकारले लगानी बढाएअनुरूप शिक्षाको गुणस्तरमा सुधार हुन सकेन । धेरै नागरिकले शंका जनाएका थिए कि सरकारमा व्याप्त भ्रष्टाचार र कुप्रबन्ध नै यसको मुख्य जड हो । उदाहरणका लागि, सन् १९९९ मा उद्घाटित भएको एउटा चर्चित काण्डमा मलावीको शिक्षा मन्त्रालयले विद्यालय निर्माणका लागि छुट्याइएको १८ करोड ७० लाख मलावी क्वाचा (करिब १३ लाख अमेरिकी डलर) घोटाला गरेको पाइएको थियो । नागरिक समाज समूहहरूको विश्वासमा सरकारी बजेट र खर्चलाई नजिकबाट नियालेको

MALAWI

भए भ्रष्टाचार रोक्न र सार्वजनिक रकमको व्यवस्थापनलाई राम्रो बनाउन प्रोत्साहित हुन सक्थ्यो ।

यही कारण सिएससीक्यूबीईले शिक्षा क्षेत्रमा आफ्नो ध्यान लगाउने निर्णय गर्‍यो । मलावीको संसदले पारित गरेको आधारभूत शिक्षाको रकम राष्ट्रिय कोषबाट सोभै जिल्लास्थित खातामा पठाइएको हुन्छ र त्यसलाई जिल्ला परिषद्को स्वतन्त्र ढङ्गबाट खर्चको बाँडफाँड गरिन्छ । यो विकेन्द्रित पद्धतिले सीमित जवाफदेहीता मात्र दिन्छ किनभने राष्ट्रिय र जिल्ला सरकारले रकमको प्रयोगका बारेमा थोरै मात्र जानकारी उपलब्ध गराउँछन् । यद्यपि सिएससीक्यूबीईको सर्भेक्षणले शिक्षा कोषको प्रयोगसम्बन्धी स्वतन्त्र तथ्याङ्क उपलब्ध गराउँछ जसलाई नागरिक समाजले शिक्षामा व्यापक र बढी प्रभावकारी लगानीका लागि पैरवी गर्न प्रयोग गर्न पाउँछन् ।

सिएससीक्यूबीईले शिक्षा र बजेट नीति तथा जवाफदेहीताको आवश्यकताको सम्बन्धमा सर्वसाधारणको बुझाइलाई पनि प्रबर्द्धन गर्ने पहल गर्दछ । यो लक्ष्य हासिल गर्न संस्थाले शिक्षा बजेटको अनुगमनलाई विकेन्द्रीकरण गर्न १३ वटा जिल्ला सञ्जाल गठन गर्‍यो । यी सञ्जालहरूले स्कुल वा सामुदायिक समूह मार्फत स्कुल बजेट अनुगमनलाई सहायता गर्दछ, जस्तै स्कुल बोर्ड वा अभिभावक-शिक्षक सङ्घ । यसको बदलामा सिएससीक्यूबीईले यी सञ्जालहरूलाई स्थानीय प्रयत्नमा सघाउ पुऱ्याउन उनीहरूको क्षमतालाई सबलीकृत गर्नेगरी प्राविधिक सहायताका लागि मद्दत गर्दछ । यी जिल्ला सञ्जाल एकपटक पूर्णरूपमा सञ्चालनमा आएपछि उनीहरूले सदस्य संस्थाहरूलाई शिक्षाबाहेक अन्य क्षेत्रमा समेत बजेट अनुगमनमा संलग्न गराउने विश्वास लिइएको छ ।

ख. विधि

सार्वजनिक खर्च ट्राकिड प्रणाली (पेट्स) सार्वजनिक खर्चको विवरण पत्ता लगाउने विधि हो जसले बजेट प्रवाहका बारेमा खोजी गर्नेगरी राजस्व र खर्चको विवरण राख्ने सरल फर्म्याट हो । पेट्सको प्रयोग गरेर कुनै पनि संस्थाले सरकारका विभिन्न तह मार्फत् प्रवाह भई अन्तिम उपभोक्तासम्म पुग्ने स्रोतसाधन र त्यहाँ हुने चुहावटलाई पत्ता लगाउँछ । उदाहरणका लागि, स्कुल मर्मतका लागि केन्द्र सरकारद्वारा उपलब्ध गराइएको शिक्षा कोषलाई पत्ता लगाउन पेट्सलाई उपयोग गर्न सकिन्छ किनभने यो रकम जिल्ला प्रशासनबाट विद्यालयमै पुगेको हुन्छ । युगान्डा (बक्समा हेर्नुहोस्) मा पहिलोपटक विश्व बैंकले प्रयोग गरेको पेट्सलाई विश्वभरका दर्जनौं मुलुकका बहुपक्षीय दातृ निकायहरू र राष्ट्रिय दातृ निकायहरूले प्रयोग गरिरहेका छन् ।

बक्स १: पेट्स - युगान्डाली अनुभव

सन् १९९० को मध्यतिर युगान्डा सरकारका निम्ति प्रमुख दातृ निकाय विश्व बैंकले एक दशकभन्दा बढीदेखि प्राथमिक शिक्षाका लागि युगान्डा सरकारले बजेटमा पर्याप्त मात्रामा बढोत्तरी गरे पनि प्राथमिक विद्यालयमा विद्यार्थी भर्नाको दर स्थिर रहेको पायो । यस्तो शंका गरियो कि रकमको चुहावट वा रकमान्तर गरिएका कारण छुट्याइएको बजेट रकम प्राथमिक विद्यालयसम्म रकम नपुगेको हो ।

यसको सत्यता पत्ता लगाउन विश्व बैंकले पहिलो सार्वजनिक खर्च ट्राकिड सर्भेक्षण गयो । यसको नतिजाले सरकारी अधिकारीमा असाध्यै ठूलो चिन्ता बढायो: १९९१ र १९९५ बीचमा औसतमा प्राथमिक विद्यालयमा मात्र १३ प्रतिशत वार्षिक प्रति विद्यार्थी अनुदान पुगेको देखियो । बाँकी रकम या त अनुचित कार्यमा लगाइयो वा शिक्षासँग असम्बन्धित उद्देश्यमा प्रयोग गरियो । यो सर्भेक्षणले ठूला विद्यालय र धनी परिवारका केटाकेटी पढ्ने विद्यालयले साना र न्यूनस्तरमा रहेका विद्यालयले प्राप्त गरेको अनुदानभन्दा बढी लाभ लिइरहेका थिए । यथार्थमा आधाजसो विद्यालयले रकम नै पाएका थिएनन् । यी अत्यन्त चिन्ताजनक तथ्यहरूले अधिकारीहरूलाई पारदर्शिता र जवाफदेहीता प्रबर्द्धन गर्न अनेकन प्रयत्न अधि बढाउन उत्प्रेरित गरेको थियो । केन्द्र सरकारले जिल्लामा जाने रकमलाई सार्वजनिक गर्न थाल्यो र विद्यालय तथा जिल्ला कार्यालयहरूले प्राप्त गरेको रकमलाई स्थानीय तहमा सार्वजनिक गर्नुपर्ने नियम बनायो । विद्यालय समितिहरूले पनि जिम्मेवार सरकारी कार्यालयहरूलाई कसरी जिम्मेदार बनाउन सकिन्छ भनेर यस्ता जानकारीको प्रयोग गर्ने बारेमा तालिम लिए । यी प्रयत्नको असर नाटकीय थियो: १९९९ मा विद्यालय सर्भेक्षण गर्दा विद्यालयका लागि छुट्याइएको बजेट रकमको ९० प्रतिशतभन्दा बढी ती विद्यालयले प्राप्त गरेको पाइयो (सनडेट, २००४) ।

सिएससीक्यूबीईले सन् २००२ र २००७ को बीचमा शिक्षामा भएको खर्चको सर्भेक्षण गर्न पेट्सलाई तीनपटक प्रयोग गरिसकेको छ, र प्रत्येक पटक यसको विधिमा सुधार गरिएको थियो । पेट्स प्रक्रियाको एक भागको रूपमा सिएससीक्यूबीईका समुदायिक सदस्यहरूले देशभरका शिक्षकहरू र शिक्षा अधिकारीहरूलाई एकपछि अर्को मानकीकृत प्रश्नावली भराउँछन् । धेरैवटा स्कुलमा प्रधानाध्यापकहरूलाई भराइएको प्रश्नावलीले विद्यार्थीसँग सम्बन्धित जानकारी (भर्ना, परीक्षा उत्तीर्ण दर, विद्यालय छाड्ने दर, इत्यादि), शिक्षक (योग्यता, शिक्षकको कमी, आवास, इत्यादि), उतलब भुक्तानी (शिक्षकको तलब सामान्यतया नगद दिइन्छ, खासगरी सहरी क्षेत्रमा), शिक्षण र सिकाइ सामग्रीको उपलब्धता, सुविधाहरू, तथा सुपरीवेक्षण र जवाफदेहीतालाई समेटेको थियो । सिएससीक्यूबीईले सर्भेक्षणका लागि सहर र ग्रामीण क्षेत्रका विद्यालयबाट प्रतिनिधिमूलक ५०० वटा विद्यालयको नमूना सङ्कलन गर्दछ (मुलुकका दशमध्ये एउटा) ।

विद्यालयस्तरीय प्रश्नावलीले विद्यार्थीको भर्ना, कर्मचारीको तह, विद्यार्थी र शिक्षकको आवास, तथा शिक्षकको योग्यतासम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दछ । यी प्रश्नावलीमा अर्थ मन्त्रालयमा पठाइएको विद्यालयको प्रस्तावित सालबसाली बजेट खर्च, मन्त्रालयबाट प्राप्त वास्तविक रकम, तथा तीनवटा छनौट गरिएका महिनाको वास्तविक सालबसाली खर्च समावेश हुन्छ । अन्य प्रश्नहरूले कक्षाकोठा र सिकाइका सामग्रीको पर्याप्ततालाई सम्बोधन गर्दछ ।

सिएससीक्यूबीईले जिल्ला सदन, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, शिक्षा आपूर्ति इकाई, तथा शिक्षक तालिम कलेजहरूबाट पनि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दछ । जिल्ला आयुक्तलाई वितरण गरिने प्रश्नावलीले सालबसाली खर्चका लागि अर्थ मन्त्रालयबाट अनुरोध गरिएको रकम, जिल्लाका लागि छुट्याइएको बजेट रकम, जिल्लाले यथार्थमा प्राप्त गरेको रकम तथा मासिक खर्च (खर्च भएको उद्देश्य समेत) सम्बन्धी विवरण भर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । सोधिएका अन्य प्रश्नहरूमा चालु आर्थिक वर्षको बजेटमा योजना गरिएका प्राथमिक शिक्षा परियोजना तथा हालै कार्यान्वयन गरिएका परियोजना र तिनीहरूको लागत रहेका थिए ।

यसैगरी, जिल्ला शिक्षा व्यवस्थापकहरूलाई तीनवटा छनौट गरिएका महिनाको सालबसाली खर्च र प्राथमिक शिक्षाको बजेटमा छुट्याइएको मासिक बाँडफाँड (

प्राप्त रकम र खर्चको तुलनामा) बारेमा सोधिनेछ । उनीहरूलाई भर्ना, कर्मचारी, तलब वितरण, र यातायात र अन्य सुविधासम्बन्धी तथ्याङ्क उपलब्ध गराउन पनि अनुरोध गरिएको थियो ।

आपूर्ति इकाईलाई शिक्षण र सिकाइ सामग्रीको बाँडफाँडका लागि बजेट आवश्यकता र वास्तविक निकासबीच निश्चित गर्न, खरिद र आपूर्ति प्रक्रियालाई मूल्याङ्कन गर्न तथा प्राप्त भएको सामग्रीको परिणामसम्बन्धी जानकारी प्राप्त गर्न सर्भेक्षण गरिनुपर्दछ ।

सिएससीक्यूबीई सचिवालयले प्रश्नावली संकलन गर्दछ, इलेक्ट्रोनिक स्प्रेडसिटमा तथ्याङ्क भर्दछ र यसको वार्षिक प्रतिवेदन उत्पादन गर्न विश्लेषण गर्दछ । यस क्रममा तल उल्लेखित कार्यहरूमा विशेष ध्यान दिइनुपर्दछ:

- बजेट बाँडफाँडमा भएको कुनै बढोत्तरी,
- शिक्षाका विभिन्न तहका लागि बजेटमा भएको भिन्नता,
- विद्यालय र कलेजहरूले प्राप्त गरेको शिक्षण र सिकाइ सामग्रीको परिमाण,
- शिक्षकको तलबको परिमाण र समयवद्धता,
- नियुक्त गरिएका र तालिम दिइएका शिक्षकको संख्या,
- विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा शिक्षकहरूको वितरण,
- प्रत्येक विद्यालयमा खासगरी लैंगिकताका आधारमा बालबालिकाको भर्ना, र
- विशेष जरूरत पर्ने बालबालिकाको भर्ना र उनीहरूका लागि शिक्षण सामग्रीको उपलब्धता ।

एउटा मस्यौदा प्रतिवेदन सिएससीक्यूबीई संस्थाहरूबीच बाँडिन्छ र त्यसलाई स्वीकृत गर्नका लागि विशेष बैठकमा छलफल आयोजना गरिन्छ । यसैको परिणामस्वरूप, अन्तिम प्रतिवेदन तयार पारिन्छ ।

सिएससीक्यूबीईले संसद्मा वार्षिक बजेट छलफल भइरहेकै समयमा मन्त्रालयका अधिकारीहरू, सांसद्हरू, विकास साभेदारहरू तथा सञ्चार माध्यमका प्रतिनिधिहरू समावेश रहेको सार्वजनिक भेलाका क्रममा यो प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्दछ । त्यसपछि जिल्ला बैठकहरू आयोजना गरी जिल्ला सदनका अधिकारीहरू, जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरू, गैर सरकारी संस्थाहरू तथा विद्यालयका अधिकारीले प्राप्त नतिजाका बारेमा छलफल चलाउँछ, यदि आवश्यक भए समस्यालाई सम्बोधन गर्न कार्ययोजना निर्माण गरिन्छ । प्रतिवेदनका सम्बन्धमा समाचारपत्र तथा रेडियो

र टेलिभिजनमा समाचार प्रकाशन, प्रसारण हुन्छन् । सिएससीक्यूबीईले मन्त्रीहरू, राष्ट्रपतिको कार्यालय र दातृ निकायजस्ता प्रमुख सरोकारवालाहरूलाई प्रतिवेदनका प्रतिहरू उपलब्ध गराउँछ र प्रतिवेदनले उठाएका विषयलाई कसरी उनीहरूले सम्बोधन गर्न सक्छन् भनेर प्रतिबद्धताका लागि अनुरोध गर्दछ । सिएससीक्यूबीईले यी प्रतिबद्धतालाई संग्रह गर्दछ र उनीहरूले प्रतिबद्धता व्यक्त गरेबमोजिम त्यसको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्दछ ।

ग. उपलब्धि

सफलता

सिएससीक्यूबीईले पेट्स मार्फत निकै महत्वपूर्ण सफलता हासिल गरेको छ । सन् २००२ मा, उदाहरणका लागि, रकम अभावकै कारण सरकारले शिक्षक तालिम कलेज बन्द गरेपछि नागरिक समाज समूहहरूले तीन महिने अभियान सञ्चालन गरेका थिए । यो अभियानकै परिणामस्वरूप सरकारले त्यो कलेज पुनः सञ्चालन गर्न बाध्य भयो । गठबन्धनले कलेजहरू बन्द गरिए हरेक वर्ष ६,००० नयाँ शिक्षकलाई प्रशिक्षित गर्ने सरकारी प्रतिबद्धता उल्लङ्घन हुने तर्क गरेका थिए ।

सन् २००३ मा धेरै शिक्षकले आफ्नो तलब ढिलो गरी वा विल्कुलै नपाएको पत्ता लागेको थियो । नागरिक समाज समूहहरूले यस विषयमा विशेषरूपमा विचार गर्न संसदीय समितिमाथि दबाव दिए । संसदीय समितिले त्यो विषयलाई नेसनल एसेम्ब्लीमा फिर्ता पठायो ।

सन् २००४ मा सरकारले सिएससीक्यूबीईको सफल कार्य देखेपछि सरकारले खर्चसम्बन्धी आफ्नै तरिकाको ट्राकिङ सर्भेक्षण सञ्चालन गर्‍यो । नागरिक समाजलाई सर्भेक्षणको योजना निर्माण र अनुगमन कार्यमा आबद्ध गराइएको थियो ।

नागरिक समाज समूहहरूले विशेष क्षमता भएका बालबालिकाका खास जरूरतलाई बजेट छुट्याउन तथा यी विद्यार्थीलाई पढाउने शिक्षकका लागि विशेष किसिमका सामग्री खरिद गर्न सरकारमाथि दबाव दिएका थिए । यसबाहेक, सरकारले अहिले ग्रामीण र सहरी क्षेत्रबीच रहेको शैक्षिक विभेदलाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरिरहेको छ । सरकारले ग्रामीण क्षेत्रका शिक्षकहरूलाई आकर्षित गर्न विभिन्न उत्प्रेरणा दिने योजना अघि सार्नुका साथै ग्रामीण क्षेत्रका शिक्षकहरूका लागि आवास निर्माण गर्न लागेको छ । आफ्ना क्रियाकलाप अन्तर्गत नै सिएससीक्यूबीईले विश्व बैंक, युनेस्को, शिक्षाका लागि विश्वव्यापी अभियान तथा सबैका लागि शिक्षाका निम्ति अफ्रिकी नेटवर्क क्याम्पेनजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँग निकट रहेको कार्य गरिरहेको छ । यसलाई सरकारी बैठक र शिक्षासम्बन्धी कार्यसमूहमा सहभागी हुनका लागि नियमितरूपमा आमन्त्रण गरिएको छ । नागरिक समाजको

स्थानलाई अभ् बढावा दिन र मलावीको समाजमा प्रभाव पार्न तथा अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि आफ्ना क्षमता अभिवृद्धि गर्नका लागि यसले आफ्नो अनुभवलाई प्रयोग गरिरहेको छ । ।

चुनौतीहरू

सएससीक्यूबीईले सार्वजनिक खर्चसम्बन्धी जानकारीका लागि आयोजना गरेका सर्भेक्षणमा धेरै किसिमका चुनौतीको सामना गर्नु परिरहेको छ । पहिलो, सरकारी अधिकारीहरूले बजेट र खर्चका तथ्याङ्कहरू पूर्णरूपमा सार्वजनिक गर्दैनन्, जसले खर्चको वास्तविकता थाहा पाउन निकै कठिन हुन्छ र शैक्षिक प्रणालीलाई सुधार गर्नेतर्फ सरकारले कुन हदसम्म कार्य गरिरहेको छ भनेर निर्धारण गर्न मुश्किल हुन्छ ।

दोस्रो, धेरैजसो सरकारी अधिकारीले उपलब्ध गराउने जानकारी अपूर्ण हुन्छन् वा त्यो पनि उपलब्ध गराउन अस्वीकार गर्छन् । उनीहरू जानकारी सङ्कलन गरिरहेको दाबी गरेर अल्मल्याउँछन् । तेस्रो, धेरै सदस्यहरूमा शैक्षिक बजेटका तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्ने सीमित प्राविधिक क्षमता मात्र हुन्छ ।

चौथो, गठबन्धन समूहका सदस्यहरू आफ्नै विविध काममा उत्प्रेका हुन्छन् र पेट्स प्रक्रियामा उनीहरूले पर्याप्त समय दिइरहेका हुँदैनन् । कुनै कुनै अवस्थामा त सर्भेक्षणका लागि सङ्कलित तथ्याङ्कको गुणस्तरीयाका कारण प्रतिवेदन राम्रो बनेको हुन्न ।

अन्त्यमा, मलावीले सबैका लागि शिक्षा र सहस्राब्दी विकास लक्ष्यलाई पूरा गर्नुअघि धेरै चुनौतीहरूलाई सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । सन् १९९० को दशकमा शिक्षा क्षेत्रका लागि कुल बजेटको भण्डै २८ प्रतिशत बजेट रहे पनि आर्थिक वर्ष २००५/०६ मा त्यो घटेर १३ प्रतिशत रहेको थियो । सबैका लागि शिक्षाको सन् २०१५ को लक्ष्य हासिल गर्न अन्तर्राष्ट्रिय जगतले गरेको २६ प्रतिशत राख्नुपर्ने सिफारिसभन्दा यो निकै कम बजेट हो । सएससीक्यूबीईले सफलतापूर्वक बजेट खर्चको अनुसन्धान गरे पनि यो गठबन्धनले शिक्षाको बजेट वृद्धि गराउनेतर्फ सरकारलाई अभै आश्वस्त पार्न सकेको छैन । यस्तो वृद्धिले मात्र मलावीको शिक्षा प्रणालीमा आवश्यक सुधारका उपलब्धि हासिल गर्न प्रमुख पक्ष हुने देखिन्छ ।

सएससीक्यूबीई सम्बन्धी जानकारी इमेल ठेगाना cscqbe@sdnp.org.mw मा प्राप्त गर्न सकिन्छ । यो गठबन्धनको आफ्नै वेबसाइट भने छैन ।

घ. पेट्ससम्बन्धी थप जानकारी

पेट्ससम्बन्धी अतिरिक्त जानकारी विश्व बैंक, शैक्षिक योजनाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय इन्स्टिच्यूट तथा युनेस्कोमा उपलब्ध छन् । यी संस्थाहरूले पेट्स सञ्चालनका लागि संस्थाहरूलाई मद्दत पुऱ्याउने किसिमका विस्तृत जानकारी विकास गरेका छन् ।

३३

बजेट कार्यान्वयन अनुगमनका अन्य सफल पहल

एमकेएसएस र सिएससीक्यूबीईका अनुभवहरू खर्चलाई अनुगमन गर्ने नागरिक समाजका प्रयत्नहरूका दुईवटा सफल कथाहरू हुन् । तल दुईवटा त्यस्तै उदाहरणहरू सङ्क्षेपमा दिइएको छ । पहिलोले विद्यालय निर्माणको अनुगमनका लागि युगान्डा डेब्ट नेटवर्क (युडिएन) ले प्रयोगमा ल्याएको सामुदायिक अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली अन्तर्गत अपनाइएका चरणहरू दिखाएको छ । दोस्रोले मेक्सिकाली समूह फन्डरको सफलताको विषयलाई समेटेको छ । फन्डरले एचआइभी/एड्स कार्यक्रमका लागि सरकारले छुट्याएको रकम पूर्णरूपमा खर्च गराउन महत्वपूर्ण योगदान दिएको थियो ।

क. युडिएनद्वारा सामुदायिक अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीको स्थापना

पैरवी गर्ने संस्थाहरू र व्यक्तिहरूको गठबन्धनले संयुक्तरूपमा राष्ट्रव्यापी ऋण मोचन अभियानका लागि एकताबद्ध हुने निर्णय गरेपश्चात् युडिएन सन् १९९६ मा स्थापना भएको थियो ।^४ त्यो अभियानमा सफलता हात लागेपछि युडिएनले ऋण मोचनका निम्ति छुट्याइएको सरकारी बचतबाट भएको खर्च अनुगमनका क्रियाकलापमा ध्यान केन्द्रित गरेको थियो ।

सरकारी कार्यक्रमलाई जिल्ला तहदेखि गाउँ तहसम्म अनुगमन गर्न युडिएनले सामुदायिक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली (सिबीएमइएस) को प्रयोग गर्‍यो । युडिएनले यो प्रणालीलाई आठवटा जिल्ला र भण्डै ४७ वटा उप-काउन्टीमा प्रयोग गरिरहेको छ । सिबीएमइएसलाई निम्न तरिकाबाट कार्यान्वयन गरिएको थियो:

१. लक्षित जिल्ला र उप-काउन्टीको छनौट ।
२. जिल्लास्तरका निकायहरूमाभ सिबीएमइएसका लागि सहयोग जुटाउन जिल्ला तहमा प्रारम्भिक चरणको बैठक आयोजना तथा मुख्य संस्था र व्यक्तिहरूको परिचालन ।
३. सिबीएमइएस अवधारणा बताउन, समुदायको प्रतिक्रिया बुझ्न तथा सहभागी परिचालनका बारेमा परिचय दिन स्थानीय समुदायहरूसँग भेटघाट ।
४. स्थानीय समुदायबाट अनुगमनकर्ताहरू (भण्डै ८०-१०० जना) को छनौट ।
५. छनौट गरिएका अनुगमनकर्ताहरूलाई तालिम ।
६. सामुदायिक सूचकांक तथा सूचना व्यवस्थापन र कार्य प्रणालीको विकास, र विभिन्न सरकारी तहमा कार्यहरू हुनुपर्ने माग गर्दै अनुगमनको प्रयोग सम्बन्धमा

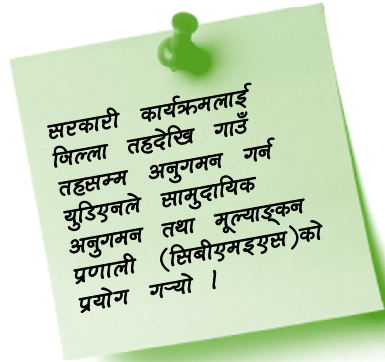
^४ यो अध्ययन डे रेन्जिओ इत्यादि, २००६ मा पनि आधारित छ ।

प्रस्ताव निर्माण ।

७. समुदायस्तरका परियोजना र क्रियाकलापको अनुगमन ।
८. उप-काउन्टी तहमा अनुगमनकर्ताहरूले संकलन गरेका तथ्यहरूको सङ्ग्रह ।
९. स्थानीय सरकारी कार्यालयसँग उप-काउन्टी तहको बैठक आयोजना, माथिल्लो तहका अधिकारीसम्म पुऱ्याइने विषयको पहिचान तथा जिल्लास्तरको समितिका निमित्त प्रतिनिधिको नियुक्ती ।
१०. जिल्ला तहमा अनुगमनकर्ताबाट संकलित तथ्यहरूको सङ्ग्रह ।
११. युडिएनको पहलमा एक दिने जिल्लास्तरीय कार्यशालाको आयोजना । कार्यशालामा अनुगमनका उपलब्धिहरू, हालका चुनौतीहरू र अनुगमन क्रियाकलापहरूमाथि विस्तृत रूपमा छलफल । जिल्लाका वरिष्ठ कर्मचारीहरूको कार्यशालामा उपस्थिति ।

सिबीएमइएसको प्रयोग गरी युडिएनले स्थानीय तहमा धेरैवटा सरकारी कार्यक्रमहरूको सफलतापूर्वक अनुगमन गरिसकेको छ र संकलित जानकारीलाई राष्ट्रिय तहमा पैरवी गर्न प्रयोग गरिरहेको छ । यसको एउटा सर्वोत्कृष्ट उदाहरण भनेकै विद्यालय सहयोग अनुदान (School Facilities Grant एसएफजी) हो जसलाई सरकारले विपन्न समुदायमा शिक्षाका पूर्वाधारहरू (कक्षाकोठा, शौचालय, शिक्षक आवास, इत्यादि) को सुधारका लागि सन् १९९८ मा आरम्भ गरेको थियो ।

अप्रिल २००२ मा युडिएन र यसका साभेदार संस्थाहरूले युगान्डाको पूर्वी क्षेत्र टेसोको काटावाकी जिल्लामा एसएफजी कोष दुरूपयोग भएको सम्बन्धमा प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेका थिए । युडिएनले रकमको दुरूपयोग भएको सम्बन्धमा वृत्तचित्र समेत उत्पादन गरेको थियो जसलाई सञ्चार माध्यमहरूले

व्यापकरूपमा प्रचारप्रसार गरेका

थिए । यो प्रतिवेदनले प्रधानमन्त्रीको कार्यालयको ध्यानाकर्षण गरायो र सरकारी छानबिनका लागि तत्कालै आदेश पनि दिइयो । छानबिनले युडिएनले प्रस्तुत गरेका तथ्यहरूलाई सही ठहऱ्यायो र यसैको परिणामस्वरूप जिल्ला टेन्डर बोर्डलाई हटाइयो । जिल्लामा एसएफजी परियोजना सञ्चालनका लागि नयाँ जिल्ला इन्जिनियरलाई नियुक्त गरियो । निर्माण कार्यको मापदण्ड नपुऱ्याई कमजोर निर्माणमा जिम्मेदार देखिएका ठेकेदारहरूलाई पुनः निर्माण कार्य गर्न आदेश दिइएको थियो ।

यसबाहेक, अनुदान दिइएका भावी योजनाको गुणस्तर सुधारमा सहयोग गर्न एसएफजी निर्देशिकामा सरकारले संशोधन गर्‍यो । ठेकेदारहरूले अबदेखि गुणस्तरीय कार्य गर्नु र सबै परियोजना समयमै सम्पन्न गर्नु भनेर कार्यसम्पादन ग्यारेन्टी कागजातमा घोषणा गर्नु आवश्यक छ । साथै, ठेकेदारहरूले बैंक ग्यारेन्टी पनि बुझाउनुपर्नेछ जसले परियोजनाको लागतका निम्ति निकास भएकै रकमसँग पेस्की रकम बराबर हुनेछ । यस किसिमबाट यदि ठेकेदारले सर्तनामामा उल्लेख भएका सर्तहरू पूरा गर्न असफल भए सरकारले ठेकेदारको जमाना बसेको बैंकबाट सोभै पेस्की दिइएको रकम फिर्ता लिन सक्नेछ ।

युडिएनका बारेमा जानकारी चाहिए संस्थाले वेबसाइट www.udn.or.ug बाट प्राप्त गर्न सकिनेछ ।

ख. फन्डरद्वारा मेक्सिकोमा एचआइभी/एड्स कार्यक्रमको अनुगमन

प्रत्येक वर्ष सन् २००३ देखि अनुसन्धान तथा पैरवी संस्था फन्डरले मेक्सिको सरकारले एचआइभी/एड्समा गरेको खर्चको विश्लेषण गरिरहेको छ । फन्डरले सन् २००५ को सङ्घीय बजेटको विश्लेषण गर्दा एचआइभी/एड्सका क्षेत्रमा व्यवस्था गरिएको रकमका लागि नयाँ बाँडफाँड प्रणाली अपनाइएको पहिचान गरेको थियो । पहिलोपटक सेगुरो प्युलर (मुलुकको स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रम) लाई एचआइभी/एड्स रोगविरुद्ध लड्ने कार्यक्रमका लागि रकम दिएको थियो । यथार्थमा, यस संस्थाले नेसनल एचआइभी/एड्स सेन्टर (सेन्सिडा) समेतका अन्य संस्थाको तुलनामा बढी रकम प्राप्त गरिरहेको थियो । यसबाहेक, केही राष्ट्रिय अस्पतालहरू - यो महामारीलाई उपचार गर्ने विशेषज्ञता नभए पनि- ले एचआइभी/एड्सको उपचारका लागि रकम प्राप्त गरेका थिए । फन्डरले एचआइभी/एड्स कोषको बजेट प्रयोगसम्बन्धी अनुगमन गरी विश्लेषण गर्ने निर्णय गर्‍यो । मेक्सिकोको फेडेरल इन्स्टिच्यूट अफ एक्सेस टु पब्लिक इन्फर्मेसन (आइएफएआई)द्वारा स्थापित विद्युतीय प्रणालीको प्रयोग गरी फन्डरले अर्थ विभाग, सङ्घीय स्वास्थ्य विभाग, सेन्सिडा, सेगुरो प्युलरका लागि राष्ट्रिय आयोग र राष्ट्रिय अस्पतालहरूमा एक वर्षभित्रमा आर्थिक विवरणको माग गर्दै २०० भन्दा बढी अनुरोध पठायो । यो अनुरोधमा एचआइभी/एड्स रकमलाई कुन तरिकाका आधारमा प्रयोग गरिएको थियो र रकम प्राप्त गरिरहेका अस्पताल तथा अन्य संस्थाले कसरी त्यसलाई प्रयोग गरिरहेका थिए भन्ने जानकारी माग गरिएको थियो ।

फन्डरको अनुसन्धानले निकै चिन्ताजनक तथ्यहरू पत्ता लगायो । पहिलो, सरकारी निकायहरूले उपलब्ध गराएका जानकारीको स्तरीयता निकै कमजोर थियो । फन्डरले विभिन्न संस्थाबाट रकमको वितरण, वर्षको मध्य भागसम्ममा भएको

खर्चको स्थिति तथा विभिन्न उद्देश्यका लागि स्रोतसाधनको पुनः बाँडफाँडका सम्बन्धमा निकै विवादस्पद प्रतिक्रियाहरू प्राप्त गरेको थियो ।

दोस्रो, संस्थाहरूले एचआइभी/एड्स रकम खर्च गर्दा व्यापकरूपमा तजबिजी अधिकार प्रयोग गरेका थिए । यो रकमलाई तीनवटा संस्थाले आफूखुशी “सामान्य सेवा” मा पुनः वर्गीकृत गरी त्यसलाई बैकिङ र आर्थिक सेवा, सरसफाइ, निगरानी तथा भवन निर्माण र सवारीसाधन मर्मतमा खर्च गरेका थिए ।

अन्त्यमा, जवाफदेहीतामा निकै ठूलो कमजोरी देखिएको थियो । मेक्सिकोमा अस्पताल र संस्थाहरू स्वायत्त भएकाले स्वास्थ्य विभागले एचआइभी/एड्स कोषको रकम कसरी खर्च हुन्छ भनेर तोक्न सक्दैन । यसबाहेक, सेन्सिडामा राष्ट्रिय एचआइभी/एड्स रणनीतिका बारेमा रेखदेख गर्ने जिम्मेवारी भए पनि यो रकमको प्रयोगलाई संयोजन गर्ने कार्यादेश छैन । साथै, वित्त विभागले पनि कोष प्राप्त गर्ने संस्थामा रकम निकास हुनासाथ रकम खर्च भएको मान्दछ चाहे त्यो रकम जुनसुकै विधि अपनाएर खर्च गरिएको नै किन नहोस् । परिणामस्वरूप, सरसफाइ, मर्मत र बैकिङ सेवामा खर्च भएको रकम पनि एचआइभी/एड्स कार्यक्रममै खर्च भएको देखिने गरेको छ ।

एचआइभी/एड्सका रोगीको समूहसँगको सहकार्यमा फन्डरले चार भागको पैरवी रणनीति आरम्भ गरेको छः^६

१. फन्डर र आइएफएआईले फन्डरले उजागर गरेका तथ्य र कार्यवाहीका सम्बन्धमा सफल पत्रकार सम्मेलन आयोजना गर्‍यो ।
२. पत्रकार सम्मेलनको परिणामस्वरूप फन्डरले सेन्सिडाका निर्देशकहरू तथा स्वास्थ्य विभागका वित्तीय-प्रशासनिक प्रमुखहरूसँग धेरैवटा बैठक गर्‍यो ।

^६ एथी, २००५ मा आधारित अध्ययन ।

यी बैठकमा फन्डरले तोकिएको कोषका लागि जवाफदेहीता सम्बन्धी स्पष्ट र दृढो प्रतिबद्धता प्राप्त गर्न सफल भएको थियो । स्वास्थ्य विभागले सन् २००५ का लागि अन्य सरकारी स्वास्थ्य संस्थासँगै गैर-एचआइभी/एड्स कार्यक्रममा रकम लगाइएको सम्बन्धमा पहिचान गर्ने तथा त्यस्तो स्रोतसाधनलाई कसरी खर्च गरिएको छ भनेर छानबिन गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको थियो । यसैबीच, सेन्सिडाले स्वायत्त संस्थाबाट एचआइभी/एड्ससम्बन्धी खर्चलाई राम्रोसँग नियन्त्रण गर्न एउटा संयन्त्र बनाउने प्रतिबद्धता समेत जनायो ।

एचआइभी/एड्सका बिरामीको उपचार गर्ने मुख्य अस्पताललाई थप बजेट छुट्याउन माग गरेको छ ।

३. यो विषयलाई आन्तरिक लेखापरीक्षक समक्ष पुऱ्याइयो । उनले बजेट शीर्षक बाहिर र तोकिएभन्दा फरक उद्देश्य राखेर हुनसक्ने सबै खर्चलाई रोकन सहमति जनाएका थिए ।

४. फन्डरले आफ्नो अनुसन्धानका तथ्यहरूलाई प्रस्तुत गर्नेगरी दुईपटक कङ्ग्रेस समिति, स्वास्थ्य समिति र लैंगिक समिति समक्ष भेट गऱ्यो ।

भेटमा तोकिएका स्रोतसाधनको प्रयोगका सम्बन्धमा कङ्ग्रेसले कसरी विचार पुऱ्याउन सक्छ भनी प्रस्ताव प्रस्तुत गरिएको थियो । फन्डरले एचआइभी/एड्सका क्षेत्रमा लगानी बढाउन र एचआइभी/एड्सका बिरामीको उपचार गर्ने मुख्य अस्पतालहरूलाई थप बजेट छुट्याउन माग पनि गरेको छ ।

यी छलफलको परिणामस्वरूप प्रतिनिधिसभाले लाई सन् २००६ को बजेटमा एचआइभी/एड्ससम्बन्धी अत्यन्त महत्त्वपूर्ण कार्य गरिरहेका दुईवटा संस्थाका साथै सेन्सिडाको बजेटमा निकै थप गरी बजेट स्वीकृत गऱ्यो । पछिल्लो थप गरिएको रकमलाई रोकथामका निम्ति प्रयोग गर्नेगरी तोकिएको थियो । फन्डर र अन्य नागरिक समाज संस्थाहरूले एचआइभी/एड्स रोकथामलाई राष्ट्रिय प्राथमिकतामा राख्न यस्तो प्रयत्नको आवश्यकता रहेकोमा जोड दिएका छन् ।

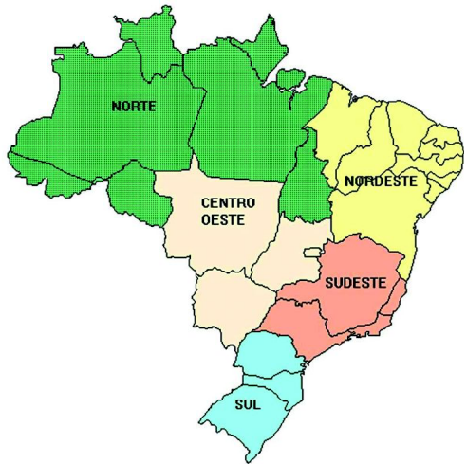
फन्डरका विषयमा जानकारी चाहिए संस्थाको वेबसाइट <http://www.fundar.org.mx> मा सम्पर्क गर्न सकिनेछ ।

ग. ब्राजिलमा सफल सहभागितामूलक बजेट निर्माण प्रक्रिया

घटना अध्ययन

देशमा तानाशाही शासन रहे तापनि एक प्रजातान्त्रिक राजनीतिक दलको अग्रसरतामा सुरु गरिएको असल शासन वा लोकप्रिय शासनबाट जनता कसरी लाभान्वित हुन्छन् भन्ने ब्राजिलको सफलताको कथा हो यो । त्यहाँका जनप्रतिनिधिले विशेषगरी नगरपालिकाका मेयरहरूले सुरु गरेको जनसहभागिताको सफलता यो अध्ययनबाट देखिन्छ । नगरपालिकाका मेयरहरूले बजेट निर्माणका सम्पूर्ण प्रक्रियाहरूमा नगरवासीलाई सक्रिय रूपमा सहभागी गराउने कामको थालनी उनीहरूले गरेका छन् । सुरुमा एउटा नगरबाट थालिएको यो पहलले अहिले देशव्यापीरूपमा नै लोकप्रियता पाएको छ । यसका कारणले आफ्ना आवश्यकताको खोजी र तिनको समाधानका साथै सार्वजनिक खर्चको व्यवस्थापनमा नागरिकमा जागरूकता र चेतना पलाएको छ । यसका कारणले चालु वर्षको बजेट के कसरी खर्च भइरहेको छ र आगामी वर्ष कुन क्षेत्रका लागि खर्च आवश्यक छ या बजेटको बाँडफाँड र खर्चमा सरकारले सामाजिक उत्तरदायित्वको बोध गर्न सकेको छ छैन भन्ने बारेमा पनि नागरिकले आफ्नै थाहा पाउने भएका छन् । यसका लागि नगरवासी वर्षैभरी लागि रहन्छन् । उनीहरू बजेट निर्माणको मौसम र प्रक्रिया तथा खर्चको अन्तिम हिसाबकिताबका प्रक्रिया नै थाहा पाउन सक्ने भएका छन् । त्यसैले उनीहरूलाई हिसाबकिताबको नागरिक खोजी (सोसल अडिट) प्रति पनि सचेत र सजग रही आएका छन् ।

सन् १९६४ देखि १९८५ सम्मको अवधिमा ब्राजिलमा तानाशाही शासन व्यवस्था थियो । सन् १९९८ पछि मात्र प्रजातान्त्रिक संविधान जारी भएको हो । तर निकै अघिदेखि ब्राजिलको नागरिक समाज सक्रिय र सचेत थियो । तानाशाही व्यवस्थामा पनि दलहरू भने सक्रिय नै थिए । यसैबीच सन् १९८९ मा त्यहाँ सम्पन्न भएको नगर निर्वाचनमा वर्कर्स पार्टीले नगर चुनाव जित्यो । नगरपालिकाद्वारा नागरिकलाई दिन सक्ने सेवा र उनीहरूलाई प्रजातान्त्रिक प्रक्रियामा सहभागी गराउन सक्ने उपायहरूको खोजी सो दलले गर्‍यो ।

मेयरले नगरमा
नागरिकहरूसँग बजेटका
लागि आवश्यक र
प्राथमिकताको माग गरेर
बजेट निर्माण प्रक्रियाको
थालनी गरेका हुन् ।

यसैक्रममा सो दलले लोकप्रिय प्रशासनको नारा दियो र प्रजातान्त्रिक अभ्यासलाई नागरिक तहसम्म पुऱ्याउने पहल थाल्यो । यही क्रममा सो पार्टीका तर्फबाट मेयरमा निर्वाचित व्यक्तिहरुले बजेटको निर्णय र सार्वजनिक खर्चको व्यवस्थापनमा नागरिक संलग्नताको मोडेलको प्रयोग गर्न थाले । यो प्रक्रियाको पहिलो प्रयोग पोर्तो एलिर्गी नगरमा गरियो र यो अहिलेसम्म एउटा सफलताको

कथाका रूपमा परिचित छ ।

यसलाई उनीहरुले प्रजातान्त्रिक अभ्यासका लागि नागरिक संलग्नताको सिर्जनात्मक प्रयोगको नाम दिएका थिए । साथै यसलाई ब्राजिल बाहिर पनि प्रभावकारी स्रोत व्यवस्थापनको प्रजातान्त्रिक प्रक्रियाका रूपमा लिइयो । सो सहरलाई प्रगतिशील नागरिक समाज तथा श्रम सङ्गठनहरुले पनि नेतृत्व गरेको सहरका रूपमा लिइन्थ्यो र देशमा अधिनायकवादी शासन व्यवस्था रहेका बखत पनि नागरिक समाज र श्रम सङ्गठनहरुले सो नगरमा प्रजातन्त्रको प्रचार गर्ने गर्दथे ।

नगर प्रमुखले सो नगरमा नागरिकहरूसँग बजेटका लागि आवश्यक र प्राथमिकताको माग गरेर यो प्रक्रियाको थालनी गरेका हुन् । नगरमा प्रमुखले कार्यकारिणी र उपप्रमुखको कार्यालयले विधायिकी अधिकारको प्रयोग गर्ने मोडेल बनाइयो । यसरी नगर प्रमुखले बजेट स्वीकृत गर्ने र त्यसलाई उपप्रमुखको कार्यालय र उसका अन्य चेम्बरद्वारा अनुमोदन गर्ने कार्यको प्रारूप बनाइयो । यो संरचना अन्तर्गत बजेट निर्माण, योजना तर्जुमा र बजेट विनियोजनका लागि समन्वय गर्न नागरिक अग्रसरतामा समन्वय समितिहरु पनि निर्माण गरियो । त्यो सहरलाई विभिन्न १६ वटा क्षेत्रमा विभाजन गरियो र बजेट विनियोजनका विषयलाई पाँचवटा प्राथमिकतामा बाँडियो । ती प्राथमिक विषय थिए- यातायात, शिक्षा र संस्कृति, स्वास्थ्य तथा समाजकल्याण, आर्थिक विकास र कर, सहरी सङ्घसंस्था एवम् सहरी विकास । यी विषयमा हरेक वर्ष हरेक क्षेत्रमा दुई चरणमा छलफल हुन्छन् । यी दुवै चरणको छलफल नागरिकले उनीहरू आफैँसँग आपसी रूपमा र उनीहरूकै सहभागितामा हुन्छ । नागरिकका व्यक्तिगत, समूहगत, समुदायगत माग र चाहनाहरुको संलग्नताका लागि हरेक वर्षको मार्च महिनामा नागरिक भेला हुने गर्दछ ।

त्यसपछि हुने विभिन्न चरणको बजेट छलफलमा भाग लिनका लागि क्षेत्रीय प्रतिनिधिहरु छनोट गर्ने गरिन्छ र यसका लागि समुदायहरुको परिचालन हुन्छ । यो चरण भनेको नागरिक तहमा हुने समूहगत छलफलको चरण हो र यसमा

नागरिकको संलग्नता रहँदैन । त्यसपछिको चरण नगरपालिकाका प्रमुखसँग समुदायका प्रतिनिधि र नागरिकहरूको उपस्थितिमा हुने गर्दछ । अप्रिल महिनामा हुने यो छलफलमा गत वर्षको बजेटको उपलब्धिको मूल्याङ्कन आगामी वर्ष सो सहरमा गरिनुपर्ने बजेट बाँडफाँडको आवश्यकता र प्रयोजनका लागि विभिन्न क्षेत्र र समुदायबाट प्रतिनिधिको छनोट गर्ने काम हुन्छ । यसरी मार्चदेखि जुनसम्म विभिन्न चरणहरूमा हुने यी अनौपचारिक छलफलमा ती क्षेत्रका सामुदायिक विकास समूहहरू, युनियनहरू, आमा समूहहरू लगायतले आ-आफ्ना क्षेत्र र स्थानको आवश्यकता र मागहरूको पहिचान गरी आगामी प्रक्रियाका लागि प्रस्तुत गर्दछन् ।

यी मागलाई आवश्यकताका आधारमा प्राथमिकतामा राखिन्छ र सहभागितामूलक बजेट निर्माण परिषद्मा पठाइन्छ । यो प्रक्रियासँगै परिषद् पनि गठन हुन्छ । सो परिषद् जुलाई महिनामा गठन हुन्छ । यसमा प्रारम्भिक रूपमा तयार पारिएका विषयवस्तुमा सम्बद्ध व्यक्तिको पनि सहभागिता हुन्छ । परिषद्मा हरेक समुदाय, क्षेत्र तथा यसअधिका विभिन्न पाँचवटा विषयगत छलफलका सहभागीमध्ये प्रत्येकबाट एकजनाको दरले नछुट्ने गरी ४४ सदस्य रहन्छन् । परिषद्ले आफ्नो कार्यप्रणालीका सीमाहरू र निर्णय लिने पद्धति आफैँ बनाउने गर्छ । यसपछि भएका छलफलबाट सिफारिस भइआएका विषयमा परिषद्ले छलफल थाल्छ । र ती माग र आवश्यकतालाई नगरपालिका समक्ष प्रस्तुत गर्दछ । यसले तयार पारेको अन्तिम रूपलाई सेप्टेम्बर महिनामा नगरपालिका समक्ष अन्तिम कार्यान्वयनका लागि पठाउँछ । नगरपालिकाको पनि उपप्रमुखको चेम्बरमा विधायिकी ढङ्गबाट उक्त प्रस्तावित बजेटमा छलफल हुन्छ । डिसेम्बरसम्म हुने उक्त छलफललाई परिषद्ले कडाईका साथ अनुगमन पनि गरिरहन्छ । चेम्बरले पनि अन्तिम रूप दिएपछि त्यसलाई बजेट विनियोजनका लागि कार्यकारिणी अधिकार रहेको मेयर समक्ष पठाइन्छ । यी चरणहरू पार भएपछि बजेट पारित गरिन्छ । यसरी बजेट पारित मात्र हुँदैन यसको कार्यान्वयनको पनि अनुगमन नागरिकले वर्षभरी गरि नै रहन्छन् ।

सफलता

यो कार्यक्रमले विशेषतः नागरिकलाई सशक्त बनाएको छ । निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुनका लागि यसले नागरिकलाई उत्साहित बनाएको छ । जनताले तिरेको करबाट बनेको राजस्वको परिचालन के कसरी हुन्छ र

परिषद्ले आफ्नो
कार्यप्रणालीका
सीमाहरू र निर्णय
लिने पद्धति आफैँ
बनाउने गर्छ ।

त्यसमा नागरिकले आफ्नो आवश्यकताका क्षेत्रमा कसरी बजेटको व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा सो कार्यक्रमले नागरिकलाई जानकारी बनाएको छ । जसले गर्दा नगरहरूको मानव विकास सूचकाङ्कमा पनि सुधार भएको छ । नागरिकको जीवनस्तर सुध्रिएका धेरै उदाहरण यो कार्यक्रमपछि आएका छन् । जनताको चेतनाको स्तर बढेको तथ्य पनि उनीहरूको निर्वाचनमा बढेको सहभागिताले जनाउँछ । सो नगरपालिकाको निर्वाचनमा सन् १९८८ मा ३४ प्रतिशत मात्र नागरिक सहभागिता रहेकोमा सन् १९९६ मा यो बढेर ५६ प्रतिशत भएको छ । यस नगरलाई एक प्रसिद्ध अन्तर्राष्ट्रिय वाणिज्यसम्बन्धी पत्रिकाले पनि गुणस्तरीय जीवनयापनको सहरका रूपमा मनोनित पनि गरेको थियो ।

त्यहाँ पहिला पहिला उद्योगधन्दाहरू नरहेका, सहरीकरण पनि अत्यन्तै अव्यवस्थित रहेको, राजस्व उठ्तीको अवस्था पनि निकै कम रहेको, बसाइसराइका कारणले सहर व्यवस्थित बन्न नसकेकोमा सन् १९८९ पछिका चार वर्षयताको अवस्था हेर्दा सो सहरमा ठूलो र सकारात्मक परिवर्तन आएको छ । सन् १९८९ देखि १९९५ सम्मको सो अवधिको मापन गर्दा पनि खानेपानीमा नागरिकको पहुँच बढेर ८० बाट ९८ प्रतिशत पुगेको, नगरवासीको फोहोर व्यवस्थापनामा पहुँच ४६ प्रतिशतबाट बढेर ८५ प्रतिशत पुगेको र विद्यालयमा विद्यार्थी भर्ना सङ्ख्या दोब्बर हुनुलाई पनि उक्त कार्यक्रमको सफलताको मापनकै रूपमा हेरिन्छ । सन् १९८९ देखि सो नगरमा हरेक वर्ष कम्तीमा ३० किलोमिटरका दरले सडक निर्माण भइरहेको छ ।

सरकारी खर्चलाई कुनै
स्वतन्त्र र व्यावसायिक
निकाय, जस्तै महालेखा
परीक्षकबाट नियमित
पुनरावलोकन गर्ने जिम्मेवारी
दिइनुपर्दछ ।

सडकका लागि नगरवासीहरू भगडा गर्दै नन् र आफ्नो क्षेत्रमा मात्र सडकको योजना पार्नका लागि राजनीतिक भनसुनका लागि पनि दौडधुप गर्दै नन् । उनीहरूले आफैँ योजना बनाएका छन् र सोही योजना मुताबिक हरेक वर्ष ३० किलोमिटरका दरले सडक बन्दै जान्छ । त्यस्तै पारदर्शिताका कारण नगरपालिकाका कामहरू प्रति जनताको विश्वास बढेको छ । जसका कारण नगरपालिकालाई कर तिर्ने काममा पनि नागरिक उत्साहित भएका छन् । यसअघिका दिनहरूका तुलनामा अहिले आएर राजस्व उद्तीको दर कम्तीमा पनि ५० प्रतिशतले बढेको छ । नागरिकको आम्वदानीमा वृद्धि भएको तथा श्रमिकको ज्याला पनि बढेको छ । त्यसैले पनि नागरिक सहभागिताको यो कार्यक्रमले निकै नै सफलता प्राप्त गरेको हो ।

त्यसैगरी ब्राजिलमा नीतिगत तहमा अथवा नीतिनिर्माण तहमा महिलामा नगन्य मात्र सहभागिता रहेकोमा सो नगरमा भने लैङ्गिक समानता बढेको छ । बजेट निर्माण तथा नीतिनिर्माणका क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता रहने तथा उनीहरूमा पनि सशक्तीकरणको चेतना आएकाले लैङ्गिक सन्तुलनको राम्रो वातावरण देखिएको हो । सुरुसुरुमा वर्कर्स पार्टी प्रति नागरिकहरू आलोचक एवम् शड्कालु हुने गरेको र नगरका कामहरू प्रति उदासिन रही उम्किन खोज्ने प्रवृत्ति रहेकोमा अहिले पनि नागरिक आफैँ नगरका काममा सहभागी हुने गरेका पाइन्छन् । यी र यस्ता अरू पनि कैयौँ सफलताहरू यो कार्यक्रमबाट प्राप्त भएको छ । यसको प्रत्यक्ष महसुस नगरवासीले गरेका छन् । जनसहभागिताको यो सफलताको ब्राजिलमा मात्र नभएर सर्वत्र उदाहरण लिने गरेको पाइन्छ ।

प्रभाव

यो कार्यक्रमले सबैभन्दा पहिलो र प्रत्यक्ष प्रभाव त्यहिँका नगरवासीमा पारेको छ । उनीहरूको मानसिकतामा आफ्नो नगरको काम आफैँ गर्नुपर्छ र आफूले तिरेको करको रकमको खोजी आफूले नै गर्नुपर्दछ भन्ने गरेका छन् । त्यसपछि यो नगरको सफलताको कथाले अन्य नगरहरूमा पनि प्रभाव पारेको छ । कतिपय अरू वा छिमेकी नगरका नागरिकहरू स्वयमले नै आफ्नो नगरको अस्तित्वलाई सो पोर्टो एलिग्री नगरमा नै गाभिदिए पनि हुन्थ्यो भन्ने मनसाय समेत व्यक्त गरेका उदाहरण पनि सुन्ने गरिन्थ्यो । त्यो नगरमा भएका विकास र सशक्तीकरणका कामका उदाहरणले गर्दा छिमेकी नगरहरूलाई पनि यसरी प्रभावित पारेपछि ती स्थानहरूमा यो कामको सिको गरिएका थिए ।

त्यसैगरी नगरमा काम गर्ने प्राविधिक कर्मचारीहरूको कार्यशैली र व्यवहारमा पनि उल्लेख्य मात्रामा सुधार आएको छ । पहिला नगरपालिकाका कर्मचारीले नगरवासीले नबुझ्नु भनेर नै प्राविधिक भाषामा बोल्ने गरेकोमा अहिले भने उनीहरूले नागरिकलाई बुझाएरै कुरा गर्ने गरेको पाइन्छ । उनीहरूले नागरिकलाई विकासका सहयात्रीका रूपमा हेर्न थालेका छन् । यो उनीहरूको मानसिकतामा पारेको एउटा

अत्यन्तै सकारात्मक प्रभाव हो । कुनै पनि नयाँ काम गर्दा वा निर्णय लिँदा जनताको सहभागिता खोज्ने बानी अहिले उनीहरूमा परेको छ । कर्मचारीको प्रभाव या प्रगतिलाई (Techno Bureaucracy) बाट (Techno Democracy) मा परिवर्तन भएको पनि भन्ने गरिन्छ । नगरपालिकाको प्राविधिक विषयमा पनि प्रत्यक्षरूपमा नगरवासी र प्राविधिक कर्मचारीबीच छलफल हुने गर्दछ । सन् १९८० को दशकमा नगरपालिकाले गर्ने जुनसुकै नयाँ काममा पनि विरोध प्रदर्शन गर्ने संस्कार रहेकोमा अहिले त्यसको अन्त्य भएको छ । अहिले भने नागरिकहरू विरोध वा बहिस्कारको सट्टा सहभागिता चाहन्छन् । ब्राजिलका ८० भन्दा बढी नगरले जनसहभागितामा बजेट निर्माणको यो तरिका अपनाएका छन् । बाँकीले पनि कुनै न कुनै रूपमा जनताको सहभागिता आवश्यक छ भन्ने खालले आयोजनाको थालनी गर्ने शैली अपनाएका छन् ।

७

नागरिक अनुगमनका नेपाली सफल कथा

नागरिक
अनुगमन

क. पीडित जनता जागे, आफ्नो पैसा मागे

संस्था परिचय

फ्रीडम फोरम विसं. २०६२ मा स्थापना गरिएको एक गैरसरकारी प्राज्ञिक संस्था हो । यसले नागरिक अधिकार, प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, प्रजातन्त्र र सूचनाको हकसम्बन्धी अधिकारको सुनिश्चितताका लागि काम गर्दै आएको छ । नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी अधिकारको ऐन ल्याउनका लागि सरकालाई दबाब दिन देशव्यापीरूपमा अभियान सञ्चालन गरेको यो संस्थाले देशमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून आइसकेपछि पनि सञ्चार माध्यम र नागरिक तहमा यसको कार्यान्वयनका लागि सक्रियरूपमा काम गरिरहेको छ । नागरिकलाई सूचना माग्ने काममा उत्साहित गर्न तथा आफैँ पनि सूचना मागेर सरकारका कुरैयौँ अनियमितता तथा भ्रष्टाचारजस्ता घटनालाई जनताको तहसम्म बाहिर ल्याउन अहम् भूमिका खेल्निरहेको छ । तीन वर्षअघि नेपालको पूर्वी क्षेत्रमा भएको एउटा प्राकृतिक प्रकोपको घटनामा परी घरवारविहीन बनेका नागरिकलाई राहत दिलाउन यो संस्थाले मागेको सूचनाले ठूलो सहारा मिलेको छ ।

घटना

विसं. २०६५ को भदौ २ गते राति सप्तकोशी नदीको सुनसरीस्थित तटबन्ध भत्किँदा व्यापक जनधनको निकै क्षति भयो । तटबन्ध भत्केर गाउँ पसेको बाढीका कारण सो क्षेत्रका कम्तीमा पनि ६० हजार नागरिक घरवारविहीन हुन पुगे । यसले घरवार, सडक, सिँचाइ कूलो, खानेपानी, स्थानीय सञ्चार, उद्योगधन्डालगायतका संरचना ध्वस्त बनायो । हजारौँ हेक्टरमा लगाइएको धानबाली नष्ट हुनुका साथै खेतीयोग्य जमिन पनि नष्ट भयो । करिब ५० हजार चौपायालाई बाढीले बगाउनुका साथै केही मानिसको ज्यान गयो, सयौँ घाइते भए । यो तटबन्धको पुनःनिर्माण वा प्रभावित मानिसको उद्धार सरकारका लागि ठूलो चुनौती

बन्थो । सरकारले आन्तरिकरूपमा वा आफ्नो बजेटबाट यो क्षतिको पुनःनिर्माण गर्न सक्ने अवस्था देखेन र यसका लागि नेपाली नागरिक एवम् विदेशी राष्ट्र तथा सङ्घसंस्थासँग सहयोगको आग्रह गर्‍यो ।

सहयोग गराउन आह्वान गर्दै सरकारले प्रधानमन्त्री प्राकृतिक प्रकोप तथा उद्धार राहत कोष पनि खडा गर्‍यो । राहत कोषमा स्वदेशी एवम् विदेशी नागरिक, देश र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाले रकम उपलब्ध गराए । नेपालभित्रैबाट करोडौं रूपैयाँ सो कोषमा जम्मा भयो । विदेशी दाता राष्ट्र, संस्थाले पनि करोडौं रूपैयाँ सो कोषमा सहयोग गरे । सहयोग रकम निकै ठूलो मात्रामा जम्मा भइरहे पनि बाढीपीडितहरु भने चिसो भुइँमा र प्लाष्टिकको छानामुनि रात गुजार्न बाध्य भइरहेका थिए । घरवारविहीन बनेका नागरिक आफन्तको घरमा आश्रय लिइरहेका, शिविरमा बस्नुपर्दा चिसोले बिरामी परेका, बालबालिका खानेपानीको अभावमा बिरामी परेका जस्ता समाचारहरु आइ नै रहे ।

यो अस्तव्यस्त अवस्थापछि फोरमका अध्यक्ष तारानाथ दाहालले ती बाढीपीडितका नाममा जम्मा भएको रकमको हरहिसाब सहितको सूचना माग्नुभयो । राहत कोषमा जम्मा भएको रकम के कति छ, र त्यो कुन कुन व्यक्ति, संस्था वा देशले उपलब्ध गराएका छन् तथा प्रकोपबाट के कति जनधनको क्षति भएको छ भनेर प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसँग विसं. २०६५ कात्तिक २५ गते निवेदनमार्फत ती विषयको सूचना सूचना मागियो । तर प्रधानमन्त्री कार्यालयले यो जानकारी दिएन । एउटा नेपाली नागरिकको हैसियतले तथा आफैँले पनि सो कोषमा रकम उपलब्ध गराएकाले आफ्नो वा अन्य नागरिकबाट दिइएको रकमको के कसरी प्रयोग भएको छ भनेर जान्न पाउनु स्वाभाविक हो । तर प्रधानमन्त्री कार्यालयले सो जानकारी दिन सकेन र निवेदनलाई गृह मन्त्रालयतर्फ पठाइयो । गृहले पनि लामो समयसम्म सूचना दिन सकेन र जानकारी दिनु भनी जिल्ला प्रशासन कार्यालय सुनसरीलाई लेखी पठायो । पछि गृह मन्त्रालयका सचिव समक्ष उजुरी दिइयो र सो मन्त्रालयले सूचना दिन बाध्य भयो ।

गृहले उपलब्ध गराएको सूचनामा प्रकोप पीडितको उद्धार र पुनःनिर्माणका लागि सरकारले रू दुई अर्ब ६० करोड रकम छुट्याएको देखियो । सरकारले उद्धारका लागि मन्त्रालयगतरूपमा समेत बजेट छुट्याएको जानकारी गृहले दियो । निवेदक दाहालले यो कुराको जानकारी सुनसरीका बाढीपीडितलाई दिनुभयो । आफ्ना

प्रिन्डम फोरमले
नागरिकलाई सूचना माग्ने
काममा उत्साहित गर्न
तथा आफैँ पनि सूचना
मागेर सरकारका
अभियन्तता र
भ्रष्टाचारलाई नागरिक
तहमा ल्याउन अहम्
भूमिका खेलिरेहेको छ ।

नाममा स्वदेश र विदेशबाट प्राप्त भएको सहयोग रकम सरकारले आफूहरूलाई नै नदिएकोमा पीडितहरू आन्दोलित बने । उनीहरूले पीडितहरूबाटै सङ्घर्ष समिति बनाए र आफ्नो नामको सहयोग रकम आफूहरूले नै पाउनुपर्ने माग गरे । उनीहरूले हप्तौंसम्म सुनसरी जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा धर्ना दिए । शिविरका विस्थापितहरू दिनहुँ सो क्षेत्रका जनप्रतिनिधिलाई भेट्न, स्थानीय सरकारलाई दबाब दिने कामका व्यस्त भए । पीडितका नाममा साढे २ अर्ब रूपैयाँ छुट्याइएको भए पनि उनीहरू भने खुला आकाशमा खाना र पानीको अभावमा रात गुजार्नुपर्ने अवस्था बारेका समाचारहरू सञ्चार माध्यमले पनि सम्प्रेषण गरे । सङ्घर्ष समितिका संयोजक पञ्चनारायण मण्डल भन्नुहुन्छ - 'यो तथ्य सार्वजनिक भएपछि सरकारलाई पनि दबाब पयो, यस क्षेत्रका सभासद्माथि पनि दबाब भयो र संसद्मा पनि उनीहरूले कुरा उठाउन थाले ।' अन्ततः सरकारले सो क्षेत्रमा चारजना मन्त्री नै खटायो र राहतका लागि पनि काम थाल्यो । सरकारले गठन गरेको उच्चस्तरीय कार्यदलको सिफारिसमा तत्कालका लागि जग्गाको क्षतिपूर्ति, नष्ट भएको बालीको मुआब्जा, घर मर्मत वा नयाँ निर्माणका लागि काठको व्यवस्थाका साथै बाढीमा परेर मृत्यु भएका परिवारलाई रू. एक लाख र शिविरमा मृत्यु भएका परिवारलाई रू. २५ हजारका दरले सहयोग गर्ने काम सुरु गयो ।

सरकारका मन्त्रीहरूले त्यहाँ बसेर राहत दिने काम त सुरु भयो तर आफ्ना नाममा जम्मा भएको सबै रकम भने नागरिकले पाउन सकेनन् । सङ्घर्ष समितिका संयोजक मण्डल भन्नुहुन्छ- 'हाम्रा नाममा सरकारले २ अर्ब ६० करोड रूपैयाँ रकम छुट्याएको जानकारी हामी सबैले थाहा पायौं तर पनि तत्कालका लागि भनेर सरकारले रू. ७३ करोड दिने निर्णय गयो । निकै लामो समयसम्म हामीले पर्खियौं तर रू. ७३ करोड पनि हामीलाई सहयोग भएन । त्यसबाट रू. २५ करोड मात्र उपलब्ध गराएको थाहा भयो । त्यसपछि हामीले सङ्घर्षका कार्यक्रमलाई जारी नै राख्यौं । यसअघि सरकारले सहयोग गर्ने भनेर वर्गीकरण गरेका धेरै मानिसले राहत सहयोगका लागि निवेदन दिइरहेका छन् । तर अहिलेसम्म राम्रोसँग सहयोग पाएका छैनन् ।'

अहिले पनि सो बाढीका विस्थापित र पीडितहरूले सम्पूर्णरूपमा सहायता त पाएका छैनन् तर सूचनाको सार्वजनिकीकरणले जनता जागेका छन् । यसकारण उनीहरूलाई आफ्नो अधिकारका लागि लड्न तथा सरकारलाई सामाजिक उत्तरदायित्वबोध गराउन सजिलो बनायो ।

विधि

सूचना खोज्नका लागि यो घटनामा सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको प्रयोग गरिएको छ । खोजकर्ता तारानाथ दाहालले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ को प्रयोग गर्नुभएको छ । सो ऐनको दफा ३ मा 'प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सार्वजनिक

निकायमा रहेका सूचनामा पहुँच हुनेछ' भनेर लेखिएको छ । त्यसैले नागरिकले आफूसँग सम्बन्धित र सार्वजनिक चासोका विषयमा सूचना माग्नु र पाउन सक्छन् । जनताका लागि र उनका नाममा के कति रकम सरकारले व्यवस्था गरेको छ र कहाँबाट के कति सहयोग प्राप्त भएको छ भन्ने बारेमा सो ऐनको प्रयोग गरेर सरकारसँग सूचना माग गरिएको हो । यसका साथै यसमा निवेदक आफैँले पनि सो उद्धार कोषमा रकम उपलब्ध गराएकोले सो रकमको के कस्तो सदुपयोग भएको छ भनेर पनि सूचना माग्नुभएको छ । सुरुमा सरकारी निकायले यो सूचना दिन नमानेपनि निवेदकले निकै सो सूचनाका लागि पिछा गरेपछि यो सूचना प्राप्त भएको देखिन्छ ।

प्रभाव

पीडित नागरिकका लागि जम्मा भएको यो रकमका बारेमा थाहा भएपछि उनीहरूमा आफ्नो अधिकारका लागि एकजुट हुनुपर्छ भन्ने प्रभाव जागेको अनुभव सुनाउनुहुन्छ सुनसरीका पत्रकार याम प्रधान । आफ्ना नाममा स्वदेश र विदेशबाट सहयोग जुटेको भन्ने खबरले नागरिकलाई निकै नै उत्साही बनायो । आवश्यक सरकारी सहायता पनि नपाउँदा आधारभूत

आवश्यकताबाट पनि बन्चित भइ बेसहारा बनेका उनीहरूमा यो समाचारले आशा जगायो । उनीहरूले सुरुमा एउटा र त्यसपछि अरू पनि सङ्घर्ष समिति बनाए र सो रकमको प्राप्तिका लागि सङ्घर्ष थाले । सूचना मागपछि उनीहरूका नाममा जम्मा भएको सहयोग रकमको प्रति नै हातमा लिएर उनीहरूले सरकारी कार्यालयमा दबाब दिन थाले । त्यही आधारमा उनीहरूमा आफ्ना कुरा राख्नसक्ने क्षमताको विकास भएको छ । त्यतिबेला पनि उनीहरूले आफ्ना नाममा छुट्याइएको रकम अन्यत्र लगानी भयो कि भनेर खोज्ने गरेका थिए । यसका लागि उनीहरूले आफ्ना जनप्रतिनिधि एवम् स्थानीय तहका राजनीतिक नेताहरूलाई पनि आफ्नो सङ्घर्षमा साथ दिने काममा एकजुट पारेका छन् । साथै स्थानीयस्तरका सरकारी कार्यालयहरूमा पीडित नागरिकहरू बजेटका लागि निरन्तर रूपमा पिछा गरेका थिए ।

सूचनाको हक प्रयोग गरी प्राप्त गरिएको सो दस्तावेजले उनीहरूलाई निकै सजिलो बनाएको महसुस गरेका छन् । अहिले पनि ती पीडित जनता सरकारले दिने भनेको पुरानो प्रतिबद्धता बमोजिमको रकम नदिएको भन्दै निरन्तर केन्द्र र स्थानीय

पीडित नागरिकका लागि
जम्मा भएको यो रकमका
बारेमा थाहा भएपछि
उनीहरूमा आफ्नो अधिकारका
लागि एकजुट हुनुपर्छ भन्ने
प्रभाव जागेको अनुभव
सुनाउनुहुन्छ सुनसरीका
पत्रकार याम प्रधान ।

सरकारसमक्ष ध्यानाकर्षण गराउने र डेलिगेसन जाने र दबाब दिने काम गरिरहेका छन् । साथै सो घटनापछिका राष्ट्रिय बजेटहरूमा पनि आफ्ना लागि रकम छुट्याउन तथा त्यसको सही कार्यान्वयन गराउनका लागि सङ्घर्ष समितिहरू बनाएरै अधिकारका लागि लडिरहेका छन् । यो सूचनाको प्राप्तिले आफूहरूलाई निकै सजिलो बनाएको अनुभव सङ्घर्ष समितिका संयोजक मण्डलको पनि छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- सरकारी निकायले हामीले पाउने रकमका बारेमा कुनै आनाकानी गरे भने हामीले त्यही सूचनाको दस्तावेज देखाएरै सरकारी अधिकारीलाई रकम र कार्यक्रमका लागि बाध्य बनाउँथ्यौं । त्यसैले सरकारी लापरवाहीका कारणले आफूहरूको जीवन अस्तव्यस्त भएको र त्यसको व्यवस्थापनका लागि पनि सरकारले नै विशेष ध्यान दिनुपर्छ भन्ने प्रभाव त्यहाँका पीडितहरूमा परेको देखिन्छ । -----

ख. पत्रकारले खोजे अनियमिताको रहस्य

घटना अध्ययन

कुनै पनि विषयको अनुसन्धान वा छानबिन गरी सत्यतथ्य पत्ता लगाउन सरकारले विभिन्न हैसियतका आयोग, समिति, कार्यदल गठन गरिरहेको हुन्छ । यी आयोग, समिति, कार्यदलले बुझाउने अधिकांश प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक गरिएको पाइन्छ । प्रायः आयोगहरू गठन हुँदा अनुसन्धान र छानबिनका लागि निश्चित समयावधि र बजेटको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा अधिकांश आयोगले समयमै काम सम्पन्न नगरेको, आयोगको समयावधि बढाउने गरिएको, अनुसन्धानका नाममा अपारदर्शी तरिकाबाट खर्च हुने गरेको देखिएको छ ।

यस्तै समस्या भेलेको छ जेपी जोशी घटनाको अध्ययन गर्न गठित आयोगले पनि । घटना विसं २०६५ मङ्सिर १३ गतेको हो । कैलालीका पत्रकार जेपी जोशीको हत्या भएको तथ्य खुल्यो । असोज महिनामा नै अपहरणमा परेका उनको खोजीका लागि व्यापक पहल गरिए पनि उनलाई मङ्सिर १३ गते जङ्गलमा मृत अवस्थामा भेटियो । हत्यारालाई कडा कानुनी कारबाही गर्न र उनका परिवारलाई क्षतिपूर्ति दिन नेपाल पत्रकार महासङ्घले देशव्यापी अभियान चलायो । सरकारले जेपी जोशीका विषयमा तथ्य पत्ता लगाउन १५ दिनको म्याद दिई छानबिन आयोग गठन गर्‍यो । तर आयोगले १५ दिनमा काम पूरा गर्न सकेन । पटकपटक आयोगको म्याद थपियो ।

आयोगले २०६६ सालको कात्तिकमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री माधवकुमार नेपाललाई प्रतिवेदन बुझायो । एघार महिनापछि बुझाइएको यो प्रतिवेदन सार्वजनिक गरिएन । पत्रकार जोशीका हत्यारा को हुन् भन्ने कुराको जानकारी आमजनता, पत्रकार

महासङ्घ वा यसका सदस्यलाई हुन सकेन । आयोगले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गरेको थियो वा थिएन भन्ने कुरा बाहिर आएन किनभने सरकारले पत्रकार जोशीका हत्यारालाई पक्राउ गरेको वा कारबाही गरेको जानकारी नेपाली जनताले पाउन सकेनन् ।

यी प्रसङ्गका समाचार सार्वजनिक भइरहेकै बेला हिमाल खबरपत्रिकाका समाचारदाता रामजी दाहालले २०६६ माघ १२ गते सो आयोगले ११ महिनामा गरेको खर्चको हिसाबका साथै आयोगले सरकारलाई बुझाएको प्रतिवेदनको प्रतिलिपी माग गर्नुभयो । उनले के कस्ता कामका लागि कुन शीर्षकमा खर्च भएको छ र त्यसको बिल भर्पाइसमेत माग्नुभएको थियो । जोशीका परिवारले पनि सरकारबाट कुनै क्षतिपूर्ति र सहायता पाएका थिएनन् र उनीहरू पनि आयोगको प्रतिवेदनको पर्खाइमा थिए । यही कारण आयोगले गरेको कामप्रति परिवार र सिंगो पत्रकार महासङ्घको चासो बढ्नु स्वाभाविक थियो ।

पत्रकार दाहालले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को प्रयोग गरी गृहमन्त्रालयसँग यी दुई विषयको सूचना माग्नुभएको छ । तर गृहमन्त्रालयले आफूसँग सो प्रतिवेदन नरहेको जानकारी गरायो । साथै मन्त्रालयका सूचना अधिकारीले आयोगका लागि रू. ३० लाख ९६ हजार ६०१ निकासा भएको र रू. २९ लाख ५३ हजार ५१३ खर्च भएको जानकारी निवेदकलाई गराए ।

प्रतिवेदनले कसलाई दोषी ठहर्‍यायो या सरकारले हत्याराका रूपमा कसलाई कारबाही गर्‍यो भन्ने नै निवेदक दाहालले खोजेका थिए । गृहमन्त्रालयले हत्या विषयमा कुनै जानकारी गराएन । उसले आफूसँग प्रतिवेदन नरहेको जानकारी गराएर उम्कियो, गृहमन्त्रालयजस्तो देशको संवेदनशील निकायले आफूसँग प्रतिवेदन छैन भनेर जानकारी गराउनुलाई नागरिकप्रतिको बेवास्ता भन्न सकिन्छ । आयोगले गरेको खर्चको सम्पूर्ण विवरण नदिई समग्र खर्च मात्र उपलब्ध गराएको छ ।

सफलता

गृहमन्त्रालयले खोजिएको सूचना नदिए पनि पत्रकार दाहालले सूचना माग्ने कामबाट पछि हट्नुभएन । उहाँले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले दिएको अधिकार प्रयोग गरी राष्ट्रिय सूचना आयोगमा उजुरी दिनुभयो । निवेदक दाहालले आयोगका लागि छुट्याइएको रू. ३० लाखभन्दा बढी रकम कहाँ, कसरी र के मा खर्च भएको रहेछ भन्नेबारेमा जानकारी माग्नुभएको थियो । यसपटक पनि गृहमन्त्रालयले आयोगका लागि छुट्याइएको रकम र सोको लागि भएको खर्चको

एकमुष्ठ रकम मात्र निवेदकलाई दिएको थियो ।

सूचना आयोगले निवेदकले माग गरेबमोजिमको सूचना दिन गृहमन्त्रालयलाई पुनः निर्देशन दियो । आयोगको दोस्रो पटकको आदेशपछि मात्र मन्त्रालयले निवेदकलाई सो छानबिन आयोगले गरेको खर्चको विवरण तथा यसका लागि प्रयोग भएका बिल भर्पाइको सम्पूर्ण विवरण दियो । प्राप्त बिल र भर्पाइहरूबाट आयोगले गरेको अनियमिताको रहस्य खुलेको छ ।

आयोगले गरको खर्चमध्ये अधिकांश फजुल एवम् अनावश्यक देखिन्छ । आयोगले जोशीका हत्यारा र दोषी किटान गरी कारबाहीका लागि कसैलाई सिफारिस गर्न सकेको देखिँदैन । आयोगले आफूलाई दिएको जिम्मेवारी पूरा गरेको पनि देखिन्छ । सरकारी रकमको दुरुपयोग गर्ने मनसाय राखेर १५ दिनको म्याद पाएको आयोगले ११ महिना लगाएको हो कि भन्ने आशंका उब्जिएको छ ।

प्रभाव

यो तथ्य सार्वजनिक भएपछि समिति र आयोगहरूलाई मितव्ययी बनाउन दबाब सिर्जना भएको अनुभव गरिएको छ । यो घटनाले आयोग र समितिहरू गठन गर्दा सरकारको सामाजिक उत्तरदायित्वमाथि नै प्रश्न उब्जिएको छ ।

सरकारले आयोग गठन गर्ने तर प्रयोजन बमोजिम उद्देश्य पूरा नै नगरी भत्ता मात्र खाने प्रवृत्तिको पनि यसले उजागर गरेको छ । साथै आफूना कार्यकर्ता तथा नजिकका व्यक्तिलाई जागिर दिने जस्तो शैलीमा यस्ता आयोग वा समिति गठन गर्ने र यसलाई ती व्यक्तिले पनि समयावधि लम्ब्याउँदै पैसा खर्च गरी भत्ता खाने काममा मात्र प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति यो घटनाले देखाएको छ ।

त्यसैले यो घटनाको सार्वजनिकीकरणले आगामी दिनमा यस्ता आयोग गठन गर्न र तिनका कामकारबाहीका बारेमा पारदर्शी हुनका लागि सरकारलाई दबाब दिएको अनुभव सूचना माग्ने पत्रकार दाहालको छ । उहाँ भन्नुहुन्छ - 'जनताप्रति उत्तरदायी बन्नका लागि जनताको करबाट जम्मा भएको राज्यकोषको खर्चको हिसाब पनि जनतालाई नै देखाउनुपर्छ भन्ने सन्देश यो घटनाले दिएको छ ।' यसले सरकारलाई जनताप्रति उत्तरदायी बनाएको र अनावश्यक तथा फजुल खर्चका बारेमा जनताले खोजी गर्छन् भन्ने पनि शिक्षा दिएको छ । यसले समाजमा सकारात्मक प्रभाव पारेको अनुभव पत्रकार दाहालको छ ।

८

बजेट अनुगमनका उपाय

- संसारका धेरै मुलुकमा विभिन्न किसिमका नागरिक संस्थाहरूले बजेटलाई जनताप्रति उत्तरदायी बनाउने काम प्रभावकारी रूपमा गरिरहेका छन् जुन यहाँ पनि गर्न सम्भव छ ।
- बजेटको नयाँ अनुगमन विधि तय गर्नेदेखि संसद् तथा अन्य निकायसँग समेत सहकार्य गरी बजेट कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने र गल्ती औल्याउने ठूलो अवसर नागरिक समाजका संस्थाहरूसँग छ । यो अवसरको प्रयोग गर्नुपर्छ ।
- यहाँ प्रस्तुत गरिएका सबै समूहहरूले विगतमा कुनै न कुनै रूपमा तिनका देशको बजेट कार्यान्वयनमा सकारात्मक प्रभाव पारेका छन् । त्यो सफलताको उदाहरणले धेरैलाई त्यस्तै कामका लागि उत्प्रेरित गराउन सक्छ ।
- सरकारी बजेटको अनुगमन गर्न सकिने सम्भावना निकै छ । यहाँ प्रस्तुत गरिएका विधिबाहेक बजेट अनुगमनका लागि देशको परिस्थितिका आधारमा अन्य धेरै उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ । खासकुरा भनेको नागरिक संस्थाले उपलब्ध अवसरका आधारमा रचनात्मक विधिहरू तय गर्नु सबैभन्दा उत्तम हुन्छ ।

बजेट अनुगमनका उपाय

जुनसुकै खालको वकालत गर्नका लागि पनि सबैभन्दा पहिले त्यस्तो वकालत कसरी सुरु गर्ने भन्ने तय गरिनुपर्छ । एउटा भनाइ पनि छ, एक थुप्रो दाउरा चिर्नका लागि एक घण्टा छ भने आधा घण्टा बन्चरो उज्याउनमा खर्चनुपर्छ । त्यस्तै, बजेट खर्चको अनुगमनको काम सुरु गर्नु अगाडि त्यसको तयारीका लागि निकै समय खर्चनुपर्ने हुन्छ जसबाट त्यस्तो विधि तय होस् कि त्यसका लागि उपलब्ध स्रोत र साधनबाट महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल गर्न सकियोस् ।

काम सुरु गर्ने केही तरिकाहरू यहाँ प्रस्तुत गरिन्छः

१ रणनीतिक उद्देश्य तय गर्ने:

बजेटसम्बन्धी वकालत गर्नका लागि प्रष्ट रणनीतिक उद्देश्य हुनु पर्दछ । उद्देश्य समाज र समूह दुवैका लागि अर्थपूर्ण हुनुपर्छ । आफ्नो संस्थाको अनुभव र

क्षमतामा आधारित हुनुपर्छ । र, त्यसले समूहको वकालतको प्रयत्नलाई बढावा दिन सक्नुपर्छ । समूहको बजेट पैरवी योजनालाई बढावा दिने वा उपयुक्त लक्ष्य निर्धारण गर्ने प्रक्रियाका लागि प्रयोग गरिने एउटा उपाय SMART (उद्देश्य प्रष्ट, मापनयोग्य, प्राप्त हुनसक्ने, पत्याारिलो र समयबद्ध हुनुपर्छ भन्ने सिद्धान्त) हो ।

२. बजेट प्रक्रियाबारे स्पष्ट जानकारी हासिल गर्ने:

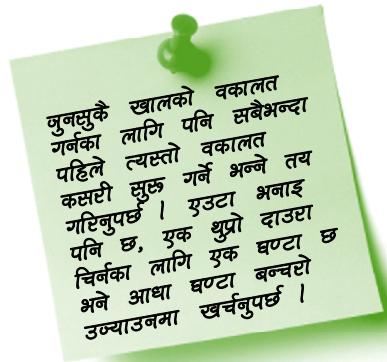
बजेट अनुगमन गर्ने संस्थाले सबैभन्दा पहिले बजेट निर्माण र कार्यान्वयनका हरेक प्रक्रियाबारे प्रष्ट जानकारी प्राप्त गर्नु जरूरी छ । यसका लागि बजेट संबद्ध सरकारी अधिकारीहरू, बजेटको बुझाईका दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण मानिने संसदका सदस्यहरू, यस विषयमा रिपोर्टिङ गर्ने पत्रकारहरू, दातासंस्थाका अधिकारीहरू र बजेटको सबै अन्तरवस्तुको ज्ञान भएका अर्थशास्त्री एवं नागरिक संघसंस्थाका प्रतिनिधिसँगको अन्तर्वार्ता वा छलफल निकै उपयोगी हुन्छ । त्यस अतिरिक्त अध्ययनमा संलग्न हुने समूहले बजेटसम्बन्धी सरकारका विभिन्न प्रकाशनहरू, बहुपक्षीय संस्थाहरू जस्तै, विश्व बैंक, अन्तराष्ट्रिय मुद्राकोष लगायतले समय समयमा निकाल्ने प्रकाशनहरू पनि बजेटसम्बन्धी विषयमा ज्ञान हासिल गर्नका लागि उपयोगी हुन्छन् । यसैगरी देशको बजेटसम्बद्ध कानूनको पनि राम्ररी अध्ययन गर्नुपर्छ ।

३. बजेट प्रक्रियाको सहयोगी पुस्तक (गाईड) तयार गर्ने:

बजेटसम्बन्धी पैरवीकर्ता समूहहरूले नागरिकलाई बजेट प्रक्रियाबारे सचेतना जगाउने खालका सहयोगी पुस्तक (पुस्तिका) पनि तयार गर्ने गरेका छन् । यस्तो सहयोगी पुस्तक प्रकाशन गर्दा संस्था स्वयंको ज्ञान र अनुभव विस्तारमा पनि टेवा पुग्दछ । यसले बजेट अनुगमनका लागि पार गर्नु पर्ने माथि उल्लेखित तहहरूको परिपूरकका रूपमा समेत काम गर्दछ । यस्ता सहयोगी पुस्तिकाहरू सरकारको बजेट कार्यान्वयन, त्यसलगत्तै हुने लेखापरीक्षण र सुपरीवेक्षण लगायतका विषयमा केन्द्रित हुने गरेको भए पनि बजेट चक्रमा नै सीमित भएर सहयोगी पुस्तक तयार गर्नुपर्छ भन्ने छैन । यसमा बजेट निर्माण र स्वीकृतिसँग सम्बन्धित विषय समेतलाई समेटेर बढी जानकारीमूलक बनाउनु श्रेयष्कर हुन्छ ।

४. बजेट अनुगमनको सीप हासिल गर्ने:

इन्टरनेसनल बजेट पार्टनरसीप जस्ता संस्थाहरूले प्रभावकारी रूपमा बजेट

अनुगमन कार्यमा सहभागी हुन चाहने समूहहरूका लागि बजेटसम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्ने गर्छन् । अनुगमन समूहहरूलाई प्राविधिक र रणनीतिक सीप हासिल गर्न सक्षम बनाउने प्रयोजनका लागि त्यस्ता तालिमहरू ज्यादै उपयोगी हुन्छन् । बजेटसम्बन्धी विषयमा उत्सुक समूहले आफूले गर्न खोजेको अनुगमनका लागि सीप हासिल गर्न प्रभावकारी रूपमा बजेट अनुगमन गरेको अनुभव भएका वा अनुगमनमा संलग्न अन्य समूहसँगको भेटघाट र छलफल पनि उपयोगी हुन्छ । अन्तमा, बजेट अनुगमन परियोजना सञ्चालन गर्न चाहेका संस्थाले सुरुवाती अवस्थाहरूमा प्राविधिक सहयोगका लागि विज्ञको प्रयोग गर्नु राम्रो हुन्छ । पूर्व सरकारी अधिकारी वा सार्वजनिक वित्तको जानकारी भएका व्यक्तिहरूको यो प्रयोजनका लागि उपयोगी हुन सक्छन् । नेपालमा आइबिपीका तर्फबाट सरकारी बजेटको अनुगमन गरिरहेको संस्थाको हैसियतले फ्रिडम फोरमले यो संस्थाको अनुभव पनि बजेट अनुगमनको सीप प्राप्त गर्नका लागि उपयोगी हुनसक्छ ।

५. बजेट सूचना प्राप्ति:

धेरैजसो सरकारी अधिकारीहरू सरकारी निकायहरूका संस्थाका कामकारवाहीको गोप्यता कायम गर्नेतर्फ उद्यत हुन्छन् । नागरिक समाजले बजेट सूचनाको माग बढाएपछि गोप्यतामा रमाउने यस्ता संयन्त्रको केन्द्र भागमा नै आक्रमण हुने हुनाले सूचना लुकाउनका लागि भ्रष्ट कर्मचारीबीच लामो समयदेखि निकै मिलेमतो भएको हुनसक्छ ।

आइबीपीले २००६ मा बजेट पारदर्शिता सम्बन्धमा ५९ मुलुकमा गरेको अध्ययनले बजेट निर्माण र अनुमोदनभन्दा बजेट कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित सूचना सीमितरूपमा मात्र उपलब्ध हुने गरेको देखाएको छ । नेपालमा पनि बजेट कार्यान्वयन, लेखापरीक्षण र मूल्याङ्कनजस्ता सूचना प्राप्त गर्नका लागि सहज अवस्था छैन ।

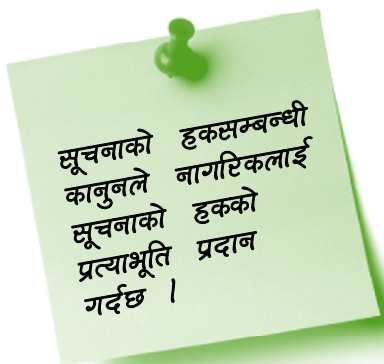
बजेट सम्बन्धमा काम गर्ने संस्थाहरूले केन्द्रीय र स्थानीय तहमा बजेट प्रक्रियाको पारदर्शिता वृद्धिका लागि पहिला वकालत गर्नुपर्ने देखिएको छ । बजेट पारदर्शिताका लागि वकालतका अतिरिक्त संस्थाले बजेट सूचना प्राप्तिका लागि विभिन्न रणनीतिहरूको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्ता रणनीतिहरूमध्ये;

(क) **सहयोगी अधिकारीहरू चिन्ने:** सरकार एउटै ठूलो ढुंगो जस्तो हुँदैन । सरकारका सबै अधिकारी सूचना लुकाउने र असहयोगी हुँदैनन्, नागरिकमैत्री र उदार पनि हुन्छन् । पछिल्लो प्रवृत्तिका कर्मचारीहरू सार्वजनिक कार्यक्रमको सूचना प्राप्त गर्ने प्रयत्नमा महत्वपूर्ण रणनीतिक साभेदार बन्न सक्छन् । अर्कोतर्फ खासै सहयोगीजस्तो नदेखिएका तर असहयोगी भने नरहेका अधिकारीलाई पनि समूहले विशेष प्रयत्न मार्फत पारदर्शीताको आवश्यकताको महसुस गराउन र सहयोगी तुल्याउन सक्छ । उनीहरूको प्रतिष्ठा बढाउनका

लागि सकारात्मक काम गरेको देखाउने र त्यसको जस पाउने अवसर सिर्जना गरिदिनुपर्छ ता कि उनीहरूमा त्यसका लागि प्रेरणा मिलोस् । अनुदार अधिकारीबाट सूचना लिनका लागि निर्देशन वा दबाब दिन माथिल्लो तहमा गुनासो वा उजुरी पनि गर्नुपर्छ ।

(ख) **सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको प्रयोग:** सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले नागरिकलाई सूचनाको हकको प्रत्याभूति प्रदान गर्दछ । सामाजिक परीक्षणको प्रयोजनको लागि यो कानून ठूलो सहयोगी बन्न सक्तछ । तर, अनुगमन समूहहरूले सूचनाको हकसम्बन्धी कानून भएर पनि आवश्यक सूचना प्राप्त गर्न सकिरहेका हुँदैनन् । सूचना प्राप्तिको निवेदन दिइसकेपछि पनि फाइलहरू हराएको वा त्यस्तो सूचना दिँदा राष्ट्रिय हितमा आँच आउनेजस्ता तर्क दिएर सूचना नदिने प्रचलन पनि छ । नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको प्रायोग गर्न फ्रिडम फोरमले नागरिक संस्थाहरूलाई सघाउँदै आएको छ । तसर्थ, आवश्यक सहयोगका लागि फ्रिडम फोरममा सम्पर्क गरौं ।

(ग) **निकायगत सार्वजनिकीकरण नीतिहरूको प्रयोग:** जान्न पाउने अधिकार प्रत्याभूत गर्न कतिपय निकायहरूले सूचना सार्वजनिक गर्ने आफ्नै नीतिहरू पनि बनाएका हुन सक्छन् । त्यस्ता नीतिको आधारमा पनि सूचना प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

(घ) **लेखापरीक्षकहरू, विधायकहरू र दाताहरूसँगको सहकार्य:**

सार्वजनिक लेखापरीक्षण निकायहरू सूचनाका भरपर्दा स्रोत हुन सक्छन् । सामान्यतया: सांसदहरूलाई सार्वजनिक परियोजनाबारे सर्वसाधारणलाई भन्दा अधिक जानकारी हुन्छ । नागरिक समाजका समूहले आफूहरूको विषयमा सहानुभूति राख्ने सांसदहरूबाट आवश्यक धेरै सूचना प्राप्त गर्न सक्तछ । संसद्को सार्वजनिक लेखा समितिमा यस्ता सूचनाहरू हुन्छन् । वैदेशिक सहयोगमा बढी नै निर्भर देशहरूमा सरकारी परियोजना त्यसमा पनि वैदेशिक सहयोग रहेको परियोजनाको सूचनामा दातृ निकायहरूको पहुँच हुन्छ । दाताहरूले आफूले गरेको सहयोगको सही सदुपयोगको सुनिश्चितता चाहन्छन् भने सामाजिक परीक्षण प्रक्रियाका सन्दर्भमा उनीहरू पनि सहयोगी हुन्छन् । तसर्थ, उनीहरूबाट पनि सूचना लिन सकिन्छ ।

(ड) **प्रत्यक्ष दबाब तथा अभियान:** महात्मा गान्धीले भनेका छन् 'तपाईंको दबाबलाई सरकारले पहिले बेवास्ता गर्छ, त्यसपछि हासोको विषय बनाइदिन्छ, अनि युद्ध छेड्छ तर अन्तमा विजयी भने तपाईं नै बन्नुहुन्छ ।' पटकपटकको प्रयासबाट पनि आवश्यक सूचना प्राप्त गर्न असफल संस्थाहरूमा यदि प्रत्यक्ष अहिंसात्मक दबाब अभियानप्रति विश्वास छ भने उनीहरूले सूचना नदिने त्यस्ता सरकारी निकायका विरूद्ध अनसन लगायतका दबाबको उपाय अपनाउन सक्छन् । नागरिक संस्थाहरूले आमजनताको हितमा उनीहरूलाई परिचालन गरी शान्तिपूर्ण ढङ्गले दबाब सिर्जना गर्न सक्छन् । त्यसैगरी महालेखा परीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन तथा अन्य प्रतिवेदनहरू पनि ज्यादै उपयोगी स्रोत हुन् । यस्तो प्रतिवेदन प्राप्त गर्ने हक नागरिकमा हुन्छ । महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय तथा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय पनि बजेटसम्बन्धी सूचना प्राप्त गर्नका लागि अर्को महत्वपूर्ण निकाय हो ।

(च) **थालनी गरौं:** समय लिएर, राम्ररी सोचेर तथा रणनीतिक योजना तर्जुमा गर्नुपर्ने भए पनि बजेट समूहले काम त गर्नु नै पर्छ । केही समूहहरूले आफ्नो सुरूआती रणनीति र केही पूर्व सूचनाका आधारमा बजेटसम्बन्धी काम सुरु गरी कामकै सिलसिलामा यी दुवैलाई निकै गहिरो ढङ्गले विकास गर्ने गरेका छन् । हरेक तहको कामबाट समूहले सार्वजनिक बजेटलाई बढी जवाफदेही बनाउने सम्बन्धमा थप अनुभव, आत्मविश्वास र क्षमता बढुल्छन् ।

राम्रोसँग सोचविचार गरी बजेट पारदर्शिताका लागि रणनीति बनाऊँ । केन्द्रीय तहदेखि स्थानीय निकायसम्म बजेट र कार्यक्रमको सामाजिक परीक्षणका काम अगाडि बढाऊँ । बजेट तथा नीति एवं कार्यक्रमसम्बन्धी पर्याप्त सूचना सङ्कलन गरी सामाजिक उत्तरदायित्व अभिवृद्धि गर्नका लागि आत्मविश्वासपूर्वक आ-आफ्नो सीप र क्षमताको प्रयोग गर्न अग्रसर होऔँ । सानो थालनीले समाज परिवर्तन सम्भव छ ।

शब्दार्थ

- **बजेट (Budget)**

आगामी वर्षको अनुमानित आय, व्यय, ऋण, सहायता आदिको विस्तृत विवरण समेटिएको सरकारी दस्तावेज नै बजेट हो । यो सरकारको मुख्य आर्थिक दस्तावेज हो । यसले सरकारले आफूले लिएका समग्र नीति तथा कार्यक्रमले परिलक्षित उद्देश्यसँग आर्थिक नीतिको तादाम्यता र विकास प्राथमिकता भल्काउँछ ।

- **रातो किताब (Red Book)**

आगामी वर्षका लागि तय गरिएको खर्चको शीर्षकगत विवरण, चालु वर्षको संशोधित अनुमान र गत वर्षको यथार्थ खर्च विवरण समेटिएको सरकारी दस्तावेज । यसमा सञ्चित कोषबाट तथा विनियोजन ऐन बमोजिम हुने व्यय अनुमानको सम्पूर्ण विवरण समेटिएको हुन्छ ।

- **बाँडफाँड (Apportionment)**

निर्दिष्ट सीमाभित्र रहेर, निश्चित समयमा विनियोजित वा स्वीकृत रकम खर्च गर्न वा कसैलाई भुक्तानी गर्न सम्बद्ध मन्त्रालय र खर्चका अन्य इकाईहरूका लागि सामान्यतया अर्थ मन्त्रालयले गर्ने रकमको स्वीकृति वा वितरण ।

- **विनियोजन (Appropriation)**

कानून बमोजिम निश्चित सीमाभित्र रहेर तोकिएको उद्देश्य प्राप्तिका लागि सार्वजनिक स्रोत खर्चन संसद्ले कार्यकारीलाई दिएको स्वीकृति । वार्षिक विनियोजन बजेट कानून वा कुनै कुनै देशमा बजेट कानूनसँग मिल्ने गरी छुट्टै विनियोजन ऐनमार्फत् गरिन्छ । निर्दिष्ट उद्देश्य हासिल गर्न कहिलेकाहिँ वार्षिक विनियोजन अपर्याप्त देखिन आएमा पुरक विनियोजन पनि स्वीकृत गर्ने गरिन्छ । कहिलेकाहिँ छुट्टै कानूनमार्फत् एक आर्थिक वर्षभन्दा बढी अवधिसम्मका लागि त्यस्तो अख्तियारी प्रदान गरेमा त्यसलाई **'स्थायी विनियोजन'** नामले पनि परिभाषित गरिन्छ (जस्तै: सामाजिक सुरक्षा कानून) । अधिकांश देशमा विनियोजन बाहिरको दायित्व निर्वाह गर्नु परेमा निकाय तथा विभागहरूका लागि कार्यकारीको विशेष स्वीकृति

आवश्यक पर्छ ।

- **भैपरि कोष (Contingency fund/Contingency Reserve)**

अनुमान नगरिएको बाह्य परिस्थिति सामना गर्नका लागि पछि बाँडफाँड हुने गरी बजेटभित्रै व्यवस्था गरिएको कोष । मध्यकालीन बजेट व्यवस्थामा भैपरि आउने वा नीतिगत कोषको व्यवस्था बजेटमा आवश्यक लचकता प्रदान गर्न र कुनै शीर्षकमा खर्च गरिहाल्नुपर्ने अवस्था नआउँदै खर्च नहोस् भन्नका लागि यस्तो कोषको व्यवस्था गरिन्छ ।

- **भैपरि आउने दायित्व (Contingent Liability)**

दायित्वमा सहभागी भएको तर त्यस्तो दायित्व तिर्नुपर्ने कुरा भविष्यमा हुने वा नहुने कुनै घटना र त्यसको समयमा निर्भर गर्ने कुरा भैपरि आउने दायित्व हो । यी अहिलेको हकमा वास्तविक दायित्व हैनन् (भविष्यमा पनि त्यस्तो दायित्व सिर्जना हुँदै नहुन पनि सक्छ)

- **आर्थिक वर्गीकरण (Economic Classification)**

आर्थिक कारोबारको प्रकृतिका आधारमा खर्चहरू, खरिद तथा निःसर्ग (बिक्रीलगायत) को क्षेत्रगत विभाजन गर्ने प्रक्रिया नै आर्थिक वर्गीकरण हो । यसलाई क्षेत्रगत वर्गीकरण (**Sectoral Classification**) पनि भनिन्छ । कृषि, सेवा र उत्पादनमूलक क्षेत्र गरी तीनवटा मुख्य क्षेत्रहरू हुन्छन् ।

- **प्रशासनिक वर्गीकरण (Administrative Classification)**

खर्च गर्ने ईकाईहरूका आधारमा गरिने खर्चको वर्गीकरण । जस्तै, मन्त्रालय, विभाग वा कार्यालयहरू खर्च गर्ने ईकाई हुन् ।

- **कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (Gross Domestic Product)**

समग्र उत्पादनको मापन, जुन उत्पादन प्रक्रियामा सहभागी सबै बासिन्दा व्यक्ति वा उत्पादन इकाईले गर्ने कुल मूल्य अभिवृद्धिको जोडफलसँग बराबर हुन्छ (यदि कर तिरिएको छ भने त्यो घटाउनुपर्छ तथा कुनै आर्थिक सहायता वा छुट पाएकोमा मूल्य अभिवृद्धिबाट त्यो घटाउनुपर्छ) । अर्को शब्दमा देशको भौगोलिक सीमाभित्र गरिएको उत्पादनको जोड जसमा कुनै पनि कुरा दोहोरो जोडिएको छैन त्यो नै कुल गार्हस्थ्य उत्पादन हो ।

- **रकमान्तर (Virement)**

कुनै आर्थिक वर्षको बीचमा लक्षित खर्च योजनालाई एउटा खर्च शीर्षकबाट अर्को खर्च शीर्षकमा सार्ने प्रक्रिया । रकमान्तरको स्वीकृति लिनका लागि खर्च गर्ने निकायले सामान्यतया स्वीकृत प्रशासनिक प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

- **मध्यकालीन खर्च संरचना (Medium Term Expenditure Framework)**

वार्षिक बजेट दीर्घकालीन योजनासँग मेल खाने किसिमको होस् र खर्चको योजना केही लामो समयको होस् भन्नका लागि सामान्यतया: तीन वर्षको खर्च अनुमान वर्षैपिच्छे तयार गरिने प्रणाली । बजेट तर्जुमा गर्दा हरेक वर्ष थप दुई वर्षको खर्च अनुमान पनि सँगै राखी बजेट सँगसँगै त्यस्तो संरचना तयार गरिन्छ ।

- **निकासा (Disbursement)**

कुल वार्षिक विनियोजनको सबै वा आंशिक रकम त्रैमासिक वा मासिकरूपमा सम्बन्धित मन्त्रालय वा खर्च गर्ने निकायलाई खर्चने प्रयोजनका लागि उपलब्ध गराउनु । त्यसैगरी खरिद संभौता बमोजिम ठेकेदारलाई दिनुपर्ने संभौता अनुसार दिइने निकासा ।

- **नतिजामूलक बजेट (Result Based Budget)**

कुनै कामसँग नभई त्यस्तो काम गरेवापत प्राप्त हुने वा हुनुपर्ने प्रतिफलमा आधारित रहेर बनाइने बजेट ।

- **घाटा बजेट/न्यून वित्त/बजेट घाटा (Budget Deficit/Deficit Financing)**

सामान्यतया बजेट निर्माण गर्दा स्रोतभन्दा पनि सरकारले गर्ने वा गर्नुपर्ने खर्चलाई आधार बनाएर तयार गरिन्छ । त्यस्तो खर्च गर्ने प्रयोजनका लागि आवश्यक स्रोत देशभित्रैबाट हुने राजश्व परिचालन र वैदेशिक अनुदानले थेंग्न नसक्ने अवस्थामा सरकार व्यय अनुमानभन्दा आय अनुमान कम हुन जान्छ भने त्यस्तो बजेट । यसरी अपुग हुने रकमलाई वैदेशिक वा आन्तरिक ऋण वा दुवैबाट परिपूर्ति गरिन्छ जसलाई न्यून वित्त भनिन्छ ।

- **मध्यावधि मूल्याङ्कन (Mid-Term Review)**

अर्थ मन्त्रालयले गर्ने वार्षिक बजेटले परिलक्षित गरेका योजनाको कार्यान्वयनको पहिलो ६ महिनाको प्रगति समीक्षा ।

- **चालु खर्च (Recurrent Expenditure)**

सरकार, मन्त्रालय र अन्य खर्चका इकाईहरूको दैनिक प्रशासनिक खर्च वा एक आर्थिक वर्षभन्दा बढी समयसम्म असर बाँकी नरहने खर्च, जस्तै शान्ति-सुरक्षा, तलब-भत्ता, पानी-बिजुली इत्यादिमा गरिने खर्च । यस्तो खर्चको उपलब्धि खर्च गरिएको समयसम्म मात्र रहन्छ र सालबसाली रूपमा गरिराख्नुपर्ने हुन्छ । यो प्राथमिक खर्च हो किनभने चालु खर्च नगरेमा सरकारको दैनिक प्रशासन नै ठप्प हुन्छ ।

- **पूँजीगत खर्च (Capital Expenditure)**

दीर्घकालीन हितको उद्देश्य राखी गरिने खर्च जस्तै, सडक यातायात लगायतका पूर्वाधार निर्माण । पूँजीगत खर्चको असर एक आर्थिक वर्षभन्दा बढी र कहिलेकाहिँ दशकौंसम्म पनि रहन्छ (जस्तै जलविद्युत् आयोजनामा गरिने खर्च) ।

- **विकासका प्रतिफलमा आधारित व्यवस्थापन (Result Based Management)**

सरकारले सञ्चालन गर्ने विकासका कार्यक्रमहरूबाट निर्धारित प्रतिफलको सुनिश्चितताका लागि सोहीअनुसार त्यस्ता कार्यक्रमको कार्यान्वयन गर्न लागू गर्ने आधुनिक र वैज्ञानिक व्यवस्थापन पद्धति । यस्तो व्यवस्थापन परम्परागत प्रक्रिया केन्द्रित नभई प्रतिफल केन्द्रित हुन्छ । अर्थात् कसरी काम गर्नेभन्दा पनि कस्तो प्रतिफल हासिल गर्ने भन्नेमा केन्द्रित गरिने व्यवस्थापन ।

- **पूरक बजेट (Supplementary Budget)**

आर्थिक वर्षको मध्यतिर आइपुग्दा संसद्ले स्वीकृत गरेको बजेटमा उल्लेखितभन्दा फरक शीर्षकमा खर्च गर्नुपर्ने वा बजेटको प्राथमिकतामा नै परिवर्तन गर्नुपर्ने भएमा त्यस्तो परिवर्तनको प्रस्ताव तयार गरी अनुमोदनका लागि सरकारले संसद्मा पेश गर्ने बजेट प्रस्ताव । सामान्यतया आर्थिक वर्षको चिमा सरकार परिवर्तन भएमा वा महत्वपूर्ण

परिवर्तन तत्कालै गर्नु आवश्यक देखिएमा पुरक बजेट पेस गर्ने गरिन्छ ।

- **सावाँ भुक्तानी (Principal Repayment)**

देशभित्र उठ्ने राजस्व बजेटले परिलक्षित गरेका कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि अपुग हुने भएमा देशभित्र वा बाहिरबाट सरकारले ऋण लिने गर्दछ जुन तोकिएको भाकाभित्र फिर्ता गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी गरिने फिर्ता सावाँ भुक्तानी हो । पराम्परागत बजेट पद्धतिमा यसलाई खर्चका रूपमा राख्ने चलन रहेको भए पनि अहिले यसलाई खर्च अन्तर्गत राखिँदैन ।

- **राजस्व (Revenue)**

सरकारको आमदानी । सरकारले कर, सेवा शुल्क, दस्तुर, सरकारी सम्पत्तिको भाडा लगायत मार्फत आमदानी गर्दछ । सामान्यतया: राजस्व कर र गैर कर गरी दुई किसिमका हुन्छन् ।

- **राजस्व अनुमान (Revenue Estimate)**

बजेट आगामी वर्षको लागि राज्यको आय र व्ययको अनुमान हो । स्वदेशभित्रैबाट हुने आमदानीको अनुमान नै राजस्व अनुमान हो ।

- **आन्तरिक ऋण (Internal Borrowing)**

न्यून वित्त परिपूर्ति गर्नका लागि देशभित्रैबाट उठाइने सामान्यतया छोटो अवधीको ऋण । नेपाल सरकारका लागि यस्तो ऋण नेपाल राष्ट्र बैंकले ट्रेजरी बिल, ऋणपत्र आदि जारी गरी उठाउँछ । सामान्यतया: वाणिज्य बैंकहरूले सरकारको लागि ऋणदाताको काम गर्दछन् । पछिल्ला वर्षहरूमा वैदेशिक ऋणभन्दा आन्तरिक ऋणको मात्रा बढी हुँदै गएको छ ।

- **वैदेशिक ऋण (Foreign Debt)**

न्यून वित्त भएको अवस्थामा त्यसलाई पूर्ति गर्नको लागि सरकारले छिमेकी मुलुकहरू वा बहुपक्षीय सहायता एजेन्सीहरूसँग लिने ऋण । सामान्यतया: विकासका आयोजनाहरू कार्यान्वयनका लागि लिइने यस्तो ऋण सहुलियतपूर्ण ब्याजदरमा र लामो अवधिका लागि लिइन्छ ।

- **अनुदान (Aid)**

भविष्यमा सावाँ वा ब्याज फिर्ता गर्न नपर्ने गरी प्राप्त हुने सहयोग । यस्तो सहयोग सरकारको एउटा निकायले अर्को निकायलाई, जस्तै केन्द्र सरकारले स्थानीय निकायलाई पनि दिन सक्तछ जसलाई आन्तरिक अनुदान भनिन्छ । विदेशी मुलुक तथा दातृ संस्थाले केन्द्र सरकारलाई पनि सहयोग दिन्छन् भने त्यसलाई वैदेशिक अनुदान भनिन्छ ।

- **गैह्र बजेटरी खर्च (Off-Budget Expenditure)**

बजेटमा उल्लेख नगरी सरकारले अन्य कार्यक्रमका लागि गर्ने खर्च रकम ।

- **गैह्र बजेटरी कोष (Extra Budgetary Fund)**

बजेटमा उल्लेख नगरिएको र विनियोजन ऐन अनुसार नभई बेग्लै ऐन वा नियमअनुसार खर्च गर्नेगरी सरकारले खडा गर्ने विशेष कोषहरू । जस्तै, गरिबी निवारण कोष, प्रधानमन्त्री राहत कोष, युवा स्वरोजगार कोष आदि ।

फ्रिडम फोरम अनुसन्धान एवं वकालतकर्ता प्राज्ञिक समुदायको साभना पहल हो । लोकतन्त्र, मानवअधिकार, प्रेस स्वतन्त्रता र राष्ट्रको समविकासमा समर्पित रहने उद्देश्यले २०६२ सालमा यसको स्थापना भएको हो ।

मानव स्वतन्त्रताको उच्चतम मूल्यप्रति प्रतिबद्ध पत्रकार, कानून व्यवसायी, मानव अधिकारकर्मी, प्राध्यापक-शिक्षक, समाजशास्त्री, अर्थशास्त्री, राजनीतिशास्त्री तथा विकास कार्यकर्ताहरूको साभना मञ्चका रूपमा यो फोरम स्थापना गरिएको हो ।

समुन्नत लोकतान्त्रिक समाज यसको लक्ष्य हो । मुलुकका विभिन्न क्षेत्रमा छरिएर रहेका स्वतन्त्रताका पुजारीहरू यसका सदस्य हुन सक्छन् । नागरिक समाज, आमसञ्चार, प्रेसागत क्षेत्र र तल्लो तहका सामुदायिक संगठनहरूसँग सहकार्य गरेर अगाडि बढ्ने हाम्रो नीति रहेको छ ।

सम्पूर्ण स्वतन्त्रता मानव सभ्यताको अनन्त चाहना हो । स्वतन्त्रताभन्दा मूल्यवान अरु केही छैन भन्ने फ्रिडम फोरम ठान्दछ ।

फ्रिडम फोरम

पो.ब.नं. २४२५२, फोन नं. ४१०२०३०, ४१०२०२२,

थापाथली, काठमाडौं, नेपाल

Website : www.freedomforum.org.np

E-mail: freedomforum@enet.com.np,

info@freedomforum.org.np